Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ४८४२

Title कृत्यानिर्हरण सूक्तगणव्याख्या बालबोध-
विवेकिनी

Author वासुदेवकृ श्रीपति पुत्रकृ

Extent ४२ पत्राणि Age ×

Subject सूत्रपद्धतिः

कृत्यानिरूपणसूत्रक्रमणव्याख्या

बालबोधविवेकिनी

४७४२

यांकल्प नि

अङ्काः ४७४२ संवतं १९२२ माघ प्र॰ २८

हवनविधि श्लोक २... पत्राणि ८ वासुदेव लरवारी हस्ते

पत्रे ४२ ।

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ अथ क्रमप्राप्ते यां कल्पयंतीत्येतद्द्वात्रिंशदक्षरं व्याख्यायते तत्र यां कल्पयंतीति द्वात्रिंशत्स्य
ॐ त्येति रसः कृत्या दूषणा देवता समानुष्टुभमापाद्य हतीप्रणीषं एवं तीति विराण्नामेंगायत्री येतेति पथ्यापंक्तिर्द्वैवेनसादि ति पंक्ति
१ यं याथावातत्स्वरो हृहत्यपंपथा इति वत्तष्पदा विराडुगती वात इवस्वाय स्या इति प्रस्तारपंक्तौ द्वितीया विराट् पराक्के यांते बर्हि
षाति त्रिष्टुभाग्रु याहृतमिति चत्तष्पदा जगती सेमो राजेत्येको वसानाद्विपदा ज्ञ्योसिरर्भवाशावीविति त्रिपदा भुरिग्विषमा गा
यत्रीयद्वो यथ्ये ति प्रस्तारपंक्तौ तद्वीति त्रिपदा गायत्र्यनागोहत्येति मध्ये ज्योतिष्मती जगती यथा सूर्यं इति द्विनुष्टुप् गर्भा पेवप
दा ति जगतीतीत्यन्तक्रमणिका तत्राद्यातावत् यां कल्पयंतिवहतौ वधूमिव विश्वरूपां हस्तकृतां चिकित्सवः साराद्वेत
यत्नुदामपनो इति १ चिकित्सवः हस्तकृतां विश्वरूपां यां कृत्यां वहतौ कल्पयंति सा कृत्या आरात् अत्नेषां ग्रपन्नुदामः
कामिव वधूमिव इति दंडान्वयः अथ तेनैव क्रमेण प्रतिपदं योजयामः तथाहि चिकित्सवः कितनिवासे रोगापनयनेव
इत्यर्थद्वये पठितः अर्थद्वयमप्यत्र भगपदे वज्ञातव्यं तथाहि केतितं शत्रुगृहे निवासयितं स्थापयितुं यां कृत्यां रक्षेति यु
नरनयगमनाय येते चिकित्सवो वैद्याः इति निवासार्थं तेषां ता योजयितापुनरपि रोगापनयनार्थं ते योज्यंत सेवया तोः
तथाहि केतितं शत्रुरूपं रोगं अपनेतुं रक्षेति कृत्याकरणेन ये ते चिकित्सवस्तपथवेद्याः ततस्त्र शत्रुगृहे कृत्यां निवास १

पित्रे शत्रुरूपं रोगमपघ्नपनेतेत्येवं युगपद्देवप्रकर्षैव केतनतेर्द्दीतो अर्थद्वयं शत्रुसंबंधे कर्त्तये अश्लेतिनादृशः विकित्सवो वैयाः कृ
त्याकारिणो हस्तहृतो स्वहस्तेनैव हृतो दानवस्यादिनिर्मितो अञ्जलिको विश्वरूपो द्विपदे चतुष्पदे यन रत्नादि शत्रुसंबंधे पिसर्वपदा
र्थरूपो यो हृत्वा वहतो प्रापणे शत्रुं प्रतिप्रापणे कल्पयतीति समर्थयंतीति संगतार्थद्वयो कुर्वंति सा हस्तकृता विश्वरूपा हृत्वा आरा
त समीपे निकटे एवं पत्र आगच्छत्र अस्मान् प्रति आरा दूरसमीपयोरित्यभिधानविदो यतः पठंतीति ततः समीपवर्त्तितमाराच्छद्द
स्तातिः संदिग्धं तस्याः हृतायाः अस्मान् प्रत्यागमनरूपो मनोरथो विफलो णास्तीति भावः अयथयनो आगतो हृत्वा अपनुदा
मः अप अपगमय्य गलहस्तेनेन गृहेभ्यो बहिर्भूत्वा नुदामः नुद प्रेरणे दूरे प्रक्षिपाम इत्यर्थः कामिव वधूमिवावहप्रा
पणे वहति प्रापयति पुत्रायपत्ने स्वपितरं इति वधूः तो तादृशी पुत्रिका तेन स्वपित्रा कल्पिता अस्यां यो जायते पुत्रः स मे
पुत्रो भविष्यति आदिशेत्प्रथमे पिंडे मातरं पुत्रिकासुतः द्वितीये तु पितुस्तस्यास्तृतीये तु पितामहं इत्येवं रूपया अव
स्थया पित्रादीयमानो स्वस्य यमे पत्नी तेन दृष्टो वधूमिव आगच्छेत्तो भार्यामिव यथा स्वपित्रा पुत्रिका तेन परिकल्पिता क
न्या प्रार्थ्यंतो विना पिदायमाना स्वस्य पुत्रायपत्यरूपविवाहफलाभावात् स्वयमेवागच्छेत्यपि अप्रति दूरतएव प्रक्षिप्यते एवं
परहृतो हृत्वा स्वगृहे आगतो दूरतएव प्रक्षिपाम इति भावः इति १ श्रीर्षण्वतीनस्वती कार्सिनी हृत्वा हृता संहृता विश्वरूपा

दे॰ २

सा॥ आरादेतपन्नदामयनो इति २॥ साकृत्या आरादस्मदेतत्पतयो अपनदामः इति प्राग्वदूर्ध्वेवोध्याध्योयः साकथंभूताकृत्यायाशी
र्षण्वती यानस्वती याकर्णिनी याकृत्याकृतासंभृता याचविश्वरूपा साकृत्येतिसंबंधः॥ अथप्रतिपदंव्याख्या याशीर्षण्वा
ती शीर्षाशिरोविद्यतेयस्याः साशीर्षण्वती शिरोयुक्तेतियावत् पत्तादृशीदारुवस्त्रादिनिर्मितसर्वांगोपेतपुत्तलिकारूपाया
कृत्यासाअस्मान्आरादेत इत्यादिप्राग्वत्तात्पर्यंअग्रेपिसर्वत्र नस्वतीत्यादिष्वपितर्ष्वज्ञेयं यानस्वतीनासिकाविद्यतेयस्याःसा
नस्वतीनासिकायुक्तेत्यर्थः प्राग्वदन्यत् नासिकायानसादेशोज्ञेयः याकर्णिनी कर्णौविद्येतेयस्याः साकर्णिनी क
र्णयुक्तेत्यर्थः याकृत्याकृतासंभृता कृत्यांकरोतीतिकृत्याकृत् तेनकृत्याकृतानृत्याकारिणासंभृतासंसम्यक्प्रकारेणसं
सर्वांवाभृताहृताअस्मान्अस्मानीता सेत्यादिप्राग्वत् याविश्वरूपा द्विपदचतुष्पदनवरत्नादिशत्रुसंबंधिसर्वपदार्थरू
पासाकृत्याआरात्अस्मान्पतयोअपनदामः इतिप्राग्वत् संबंधेनेतिह्मप्रहोमेइतिभर्त्तव्येज्ञेयं इति॥३॥ शूद्रकृताराजकृता
स्त्रीकृताब्रह्मभिःकृता जायापत्यानुत्तेवकर्तारंबंधुर्च्छतु॥३॥ याकृतंशूद्रकृताराजकृतास्त्रहे। याराजकृताराजभिःकृतारा
जकृता क्षत्रियकृता यास्त्रीकृतास्त्रीपक्षीयाब्रह्मभिःब्राह्मणैःकृता साकृत्याकर्त्तारं कीदृशं बंधु बध्नातितिबंधुः तंब
धुवेबंधु सपोसल्गितिद्वितीयेकवचनस्यलुक् कृत्यायाबंधयितारंऋच्छतुगच्छतु अस्मान्यातिमाआगाच्छतित्यर्थः अथव २

त्वग्गतेंद्रियप्रलयमूर्छाभावेषर्थेषु भणितः तेनइंद्रियप्रलयेपि भणितः ततश्चायमार्थः सर्वथाइंद्रियप्रलयवंतंम्ले
च्छादिप्रतीकाररहितप्राणवियोगफलकमूर्छावंतं संपादयत केव पत्यानुत्ताजायेव यथापत्याभर्त्रानुत्तानेना
प्रेरिताश्चात्मश्राइदंपतीजाया जायंतेश्रस्यांपुत्रादिरूपेणइतिजायाभार्या सायथा कर्तारंआत्मनःकर्तारंजनयितारं
पितरंस्वछतिगच्छति अनलक्षणयाबनादिनाइंद्रियप्रलयवंतंमूर्छावंतंवसंपादयतितथेति इति २ अनयाहमोष
ध्यासर्वाः कृत्याअदूदुषं यांक्षेत्रेचक्रुर्यांगोषुयांवातेपुरुषेषु इति ४ पूर्वापेक्षाकैकवाक्यतानेनरोषध्यात्तनेषध्याश्र
नयाअपामार्गलक्षणयानमइतिव्रीहियवमसूतायांवप्रायादितिविंडोक्तः सर्वविधेषपिमणिः कृत्यानिर्हरणार्थेस्मि
मसिभवसि तेनतेकृत्यांनिर्हरेतिफलितोर्थः एवंप्रतिसरोसिप्रतिसरश्चाहेनापिगलेनिद्दिमाविकसूत्रदोरकस्थः
दौमसूत्रदोरकस्यावापादरूपेप्रतिसरणेशीलः पादयर्थेतेलेवनपूर्वोक्तसूत्रस्याव्रीहियवायत्ततमोमणिरेवरक्षते
रक्ताक्षसमाविकंदौमेवाद्विमाणिः प्रतिसरेशानयोस्याबध्नेतिनीललोहितमितीतिशांखायनसूत्रेदर्शितात् तेनप्रति
सरश्चाहेनशत्रुवध्यर्थंनिमितमनुष्यस्याकारलक्षणायाशहूवाव्युत्तलिकाविशेषगलस्यपादाग्रावलेविदोरकस्योव्रीहि
यवादिमणिश्चेतिश्रीयते यद्वा विहजनेविशेषतः प्रोक्तः शांखायनसूत्रवत् अन्यसूत्रकाराणामिदिविहितोजिज्ञास्यः सो

१.

ॐ. २ प्रदायिकास्तु प्रतिसरकेऽस्मांत्वेनांप्योषयिमित्यादिके परिपठिताय यस्याः पर्णैश्छिद्यमानेतत्स्वंखंडद्वयेनभवत्येव एकंश
राकारेभवन्तिद्वितीयंपरंशरपुंखाकारं प्रतिसरशब्देनसैवशरपुंखीगृह्यतेइतिसंप्रदायः पश्चाद्धर्मरहस्यमीश्वरोवेद तेनतद्व
मपिप्रतिसरोमणिविशेषः कृत्यांनिर्हरेतिफलितोर्थः एवंप्रत्यभिचरणोसियद्वापर्थंमणिः प्रयुज्यतेसएवप्रत्यभि
चरणशब्दवाच्यः शत्रुप्रति मन्त्रावेवरणशीलत्वात्तस्य आयुर्हीतिपूर्ववत् अनयपुनरपिएवंप्रस्तूयते यःअस्मा
न्द्वेष्टिद्वेषियेवाद्वेष्टारेवयंद्विष्मः तेप्रतिअभिचरसंत्वावेवरवधरर्थमितिभावः आयुर्हीतिपूर्ववत् ३ सहिरसि
शत्रुवधार्थत्वेपडितोसितेनशत्रूञ्जहिशीघ्रमितिभावः अनेनापिमणिरेवोच्यते एवंववीयमत्राप्तिशत्रुहननसमर्थते
जोधारयितासि तेनशत्रूनहि एवंतनूपानोसि तनूं पानइत्येकंपदं अस्माकंतेशरीरपालयितासितेनास्माकं
शरीराणिपालयेतिशेषपार्थः आयुर्हीतिपूर्ववत् ४ शुक्रोसिभ्राजोसिस्वरसिज्योतिरसि आप्नुहिश्रेयांसममतिस
क्राम ५ अत्रशुक्रोसीतिपूर्वार्द्धेनैनस्वोक्तोमणिरेवशुक्रादिसर्वरूपस्तूयते तेनहेस्वोक्तामणेत्वंशुक्रोसिशत्रुवधार्थंशु
क्रः शुक्लः उज्वलः निर्मलोसि एवंभ्राजोसि भ्राजदीप्तौ शत्रुवधार्थंदीप्तोसि एवंस्वरसिशत्रुवधार्थंस्वः सूर्योसि
स्वरादित्योभवतीतियास्कः एवंज्योतिरसि शत्रुवधार्थंज्योतिः ज्योतीरूपः साक्षात्तेजोरूपएवासि आयुर्हीतिपूर्वं ३

वत्र ५ इतिश्रीद्विवेदश्रोत्रीयनिकनिष्ठतनयवासुदेवविरचितायोकृत्यानिर्हरणसूक्तगणव्याख्यायांबालबोधविवेकि
न्यांरूप्याहृयिरसातिसूक्तव्याख्यानंसमाप्तम् श्रीः अथशंनोतेतिश्रीणिसूक्तानिव्याख्यायन्ते तत्राप्याद्यमीशंनोत्वेत्य
ष्टर्चंसूक्तंप्रथमतोव्याख्यायते तत्रेशंनोतेतित्रयसूक्तानां शुक्रोपामार्गवनस्पतिदेवत्यमानुष्टुभं सर्वाभिरपामार्ग
वीरुधमभ्योकृत्यामशमयथश्चकारनपाशणकेतिहृहतीगर्भाब्राह्मणेनपर्शुक्तासीतिपथ्यापंक्तिः तत्रप्रथमा ईशानां
त्वाभेषजानामुज्जेषआरभामहे वक्रेसहस्रवीर्यंसर्वस्माजेषयेत्वा १ अनेनव्रीहियवादिशेषाधिरुच्यते तेनहेजेषये·
व्रीहियवाद्योषधये जेषयजेषद्वयंतीतिवोषत्वेनाययंतीतिवादोषंययंतीतिवेतियास्कः त्वात्वांव्रीहियवादिरूपामो
षधिंसर्वस्मैकृत्यानिहारणादयेकामायसहस्रवीर्यंअनेनसामर्थ्योपेतंवक्रेकरोमिगृहेस्थापययामि अथ २ ईशानांरा
जयक्ष्मादिसकलरोगानिपेतॄणांभेषजानांमृगांकादीनामोषधानांउज्जेषेउजेतुंतमर्थेसेसेनित्यादिनोसिद्धमेतत् आरभा
महेत्वांविनियोक्ष्यामहेत्वा इति १ सत्यजितंशपथयावनीसहमानांपुनःसरां सर्वाःसमद्योषधीरितोनःपारयादि
ति २ अत्रहेजेषयइत्यध्याहरणीयं तेनहेजेषयोव्रीह्यादयःसर्वाःसकलाअपिजेषधीःव्रीहियवादिरूपाभवतीः
समद्धिसंश्रद्धिइतिपदद्वयंज्ञेयं तत्रापिद्धितापमिकारांतमेव संश्रद्धि सामित्येकीभावामितियास्कः तेनसंसर्वाअपिभव

ॐ ४ नीरोषधीरेकीकृत्य सम्बुद्धि आह्वयामि कस्मै प्रयोजनाय इतः यम्यः सकलेभ्यः आधिव्याधिभ्यः सकाशात् नः अस्मान् सपरिवा
रान् पारयात् पारयेत् लेटोऽडाटाविस्याट् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः पारंगमयेदेकैका न्नोषधिः इति अस्मै
प्रयोजनाय कः सत्यजित् सत्यं निश्चितमेव जयति सकलान्नार्थीन्व्याधीन्वा इति सत्यजित् तं सत्यजितं यद्वा सत्यं शपथं
जयतीति सत्यजित् तं यद्वा सत्येन जयतीति सत्यजित् न हि असत्येन कश्चिदपि जयति तं पुनरपरामाह शपथयाव
नीं शपथान् यावयति दूरीकरोतीति शपथयावनी तां शपथयावनीं पुनः कः सहमानं शत्रूनभिभवन्तं पुनः कः पुनः
सरां पुनः सरति गच्छति प्रतिपदं अनन्तं इति पुनः सशालां पुनः सरां एवं सर्वा न्नोषधीः समह्वीति संबंधः इति २
या शापं शपथं शापनेन या ऽ देवं मूरमादधे यारसस्य हरणाय जातमारेभे तोकमत्तु सा २ एवं च नन्वहये यद्यपि न्नोषधि
शब्दो व्रीहियवादि सकलौषधिपरो व्याख्यातः व्रीहियवादिग्रहणे हस्ताद्दौर्बध्यनेवर्द्धेशानो त्वेत्यादिकाण्डकेकास
त्वेन प्रयोज्यास्तथनेनाभिप्रायेण सामान्यतः ओषधिशब्दस्य श्रवणात् परेत ध्यामारे तस्या मारमित्यादिपक्षा
दिष्वप्यपामार्गशब्दश्रवणात् ईशानोत्वेत्यायायामृविचके सहस्वेवीर्यमिति पुल्लिंगश्रवणाच्च सर्वत्र सूक्तत्रये
पि कृत्स्नाते ओषधिशब्देन अपामार्गएव ग्राह्य इति सिद्धांतः तेन पूर्वं व्रीहियवादिशब्दो यत्र लिखितस्तत्रापामार्गशब्द ८

पव अलिखितोपिलिखितोज्ञातव्यः तेनइतःपरमपितथैवज्ञेय अथव्याख्या यापरक्षताकृत्याशायथेनअयेम
याअवपपेहेतव्याइत्याक्रोशकरणेनशापाय शापेदत्तवती शापअक्रोशे स्त्रीविडिकेका इत्यादिवदयौ नहकृषम्
तथा याकृत्यामूरेमूध्वेमूध्वनासेपादकंअतिव्यामोहजनकं मूराअमूरनवयेविकिरतोमहितमग्नेत्वमेगापित्से
मूध्वावयेस्मोमूध्वस्त्वमसिनवयंविद्मसहितमग्नेत्वंतवेत्स्वेति याकृः एतादृशेअर्थेअहंतत्वंसर्वथाहंतमशकंया
पंडरहेममायिवाधिजनकेआदर्शेआहितवतीउत्पादितवती तथा याकृत्यारसस्सषड्विषसमधुरादेः शार्करा
दिसंबधिनोहरणायततोन्यत्रनयनायततोन्यत्रनयनेकर्त्तुंआरेभेआरेभेवकार साकृत्याकृत्याकर्त्तुं जातमत्य
त्रेतोकयत्स्यंपुत्रपौत्रादिरूपंअत्रमत्तयतयाशशापेत्यस्याः प्रयोगेणअपामार्गप्रसादात् इति २ यातेचकुरामे
पात्रेयांचक्रुनीललोहिते आमेमां कृत्यांयांचक्रुस्त्वयाकृत्याकृतोनाहि ४ शुक्रोवदतिहेयजमानेतिशेषः ते
तवयजमानस्यवधयआमेपात्रेअपक्वेपात्रेमृत्तिकानिष्पादितिनिर्मिते यद्वा आमेअमासंबंधिनि गृहसंबंधिनि मृ
त्तिकादिसुवर्णपर्यंतेसर्वविषयमतनिर्मिते यांकृत्यांचक्रुः शावइतिशेषः अमादमेइतिनिघंटुगृहनामसुपा
ठात् तथा हेयजमानतेत्वनीललोहितेनीलवर्णेलोहितवर्णेवामिश्रितनीललोहितवर्णेवाआमेपात्रेशव

उ॰ ५

वोयांकृत्यांवन्तुः तथा हेयजमानतेग्रामेमांसेयांकृत्यांशत्रवश्चन्तुः तयासर्वविषयाशत्रुकृतयाकृत्ययाकृत्याकृतः कृता
कारिणः शत्रूनेवजहिमारयश्रपामार्गप्रसादादितिशेषः ४ दौषप्येदैजीवितेयरदोग्रमवमराय्यः डर्स्लोम्नीः सर्वाड
वोवसाश्रस्मनाशयामसि ५ दौषप्यंडः स्वप्नसेवेपिडः स्वप्नकारकंपताहशंयइन्तः तथा दौज्जीवित्यंडजीवितसंबे
पिसकलापिव्यापिजननेनश्रतिशायितडः खजनकजीवितजनकंपताहशंडभयविधेयइन्तः तथा श्रराय्यः कृत्याप्र
वेशेनश्रलक्ष्मीजनकंपताहशंयदभ्वंडदकं तथा डर्स्लोम्नीः डर्नामाख्यरोगकर्त्रीः श्रर्शोरोगादिजनयित्रीः डर्नामार
कृमिर्भवतिपापनामाकिमिः कृष्येमेघतिकमतेवीस्यात्स्मरणकर्मणः कामतेवैतियास्कः पताहशीः सर्वापरकृतयाः
कृत्याः तथा डर्वाचः श्रतिडः खदायकातिशल्पकृपातिडष्टवाग्जनयित्रीः सर्वायाः परकृताः कृत्याः ताः श्रस्मतश्रस्म
त्नः सपरिवारेभ्यः नाशयामसिनाशयामोपामार्गप्रसादात् उदेतमसिरितीकारांतता ५ क्षुधमारंतृस्मामारमगो
नामनपत्यतो श्रपामार्गेत्वयावयंसर्वतदपमृज्महे ८ क्षुधामारंक्षुधमारतोक्षुधनाशकत्वंपरमाणपरिमिता
न्नभक्षणेपिश्रजीर्णत्वेनक्षुधयाः सर्वथानाशमितियावत् तेनगवाश्वादीनांवत्रपाजाता पवमेवतृस्मामारंकस्मात्
पापिषकृपाणेस्मास्मादिमतीनांगोलातीनाममभावंकृत्याकृतमियावत् गोशहश्रश्रश्वाद्युपलक्षणंज्ञेयैः तेनगवाश्वा ५

दीनां वत्तष्याज्ञातीनामभावमितिसिद्धं अनपत्यमनपत्यतामितिकेषुचित्पुस्तकेषु परिदृश्यमानेन पाठेन त्वपत्यमेवमन
पत्यतां पुत्रपौत्रादिद्वियाज्ञातीनामभावे यद्वा अगोतां गौः ग्मा ज्मा क्ष्मा इति पृथिवीनामसु पाठाद्गोशब्देन
पृथिवीलोकः किंच गौरीः गौः येनुः अम्भ्रा पथ्यास्वस्तिः इत्यन्तरिक्षस्थानाधिपतिनामसु पठिते तेन च गोशब्दे
नैव पृहीतः अपिच स्वः पृश्निः नाकः गौः विष्टप् नभ इति साधारणानि ६ इति साधारणनामसु व्याख्याने साधारण
मुत्तराणि षड्विवस्वादित्यस्य वेत्युपक्रम्य यास्केन ‴ रादित्यो भवति गमयति रसान्नोच्चैरन्तरिक्षे पृथिव्योर्यत्पृथिव्या अपिह
वेगतो भवति यश्चास्याज्योतीषि गच्छतीति निरुक्ते गोशब्देन द्युलोकाधिपतिरादित्य उक्तः तेन च द्युलोको लक्षितः ततश्चा
गोशब्देनैव द्युलोको व्याख्यातः अनपत्य अगोतां पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकानामभावे परकृतकृत्याजनितरौरवाद्यनेकमिस्त्रकुं
भीपाकादिनरकमजनमितियावत् यद्वा श्लोकः धाराइलागौः गौरी इति वाङ्नामसु पाठात् अगोतां कृत्याकृतेवावा
मभावे उक्तं क्वचित्पुस्तकेषु परिदृश्यमाने अनपत्यतामिति पाठमनुसृत्य तेन पदेन वा वोस्तेपि विशेषतो वाचमभावमा
ह तथा अनपत्यतां पतत्यत्राहितं गद्यपद्यादिसाहित्यं वा विपरकृतकृत्याप्रवेशेनेतियावत् केचित्पुस्तकेष्वनपत्यतामि
तिपाठः तदा अपत्यत्राहितं परकृतकृत्यया वतंविंयवंध्यात्वजननेनेतियावत् एवं इदं यन्तत्सर्वं हे अयामार्गवयेत्रपम्

अ॰
९

ञ्जहे इत्युक्तमेः तथाहि तेन ना अपमृष्टौ सृजि नो श्यानाद्यैः इति ९ अपामार्गंदव्यमानारमयोग्रन्तपराजयं अपामार्ग त्वया
यावयं सर्वं तदपमृञ्महे ७ पादत्रयस्य समषवार्थः अयोग्रन्तपराजयमिति द्वितीयपादस्य व्याख्या अयोग्रपिवग्र
तपराजयं अन्ताः प्रान्तेषु कलेश्वेषु हस्तिदंतादिनिर्मिताः प्रसिद्धाः तद्विषयकं पराजयं तत्सर्वं अपमृञ्महे इति सं
बंधः ७ अपामार्गेनेषधीनां सर्वासामेक इद्वशी तेन ते मृज्म आस्थितमथ त्वमगद चर ८ एकोपामार्ग इत्यत
एकोपामार्ग एव अन्यौषधिनिरपेक्षः सर्वासां तृणगुल्मलताव्रीहियवादिरूपाणां सकलानामौषधीनां वशी
वशपतां संपादकः तासां राजा पतिः नियंता केवलापामार्गप्रसादेन सर्वासामौषधीनां प्रसादो भवतीति भावः
अतएवोत्तरेणार्धेन अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते तथाहि तेनापामार्गेण हे त्वं हे यजमानेति शेषः शुक्को वड
निहे यजमान नेनव आस्थिते अभिमन्त्रीभूय स्थिते सकलरोगसंपाते परकृतकृत्याजनिते मृज्मः पूर्वस्माद्
वि अपमृञ्महे इति अयणात् अपमृज्म इति सिद्धं इत्युक्तमेः अथ अतो हेतोः अगदः गदरहितः सकलरोग
रहितः चर वरगतिभक्षणयोः यथेष्टं स्वाभिलषितं देशं गच्छ वा यथाभिलषितं चर भक्षयेति ८ प्रतीचीनफलो
नि सत्कल अपामार्ग अपमृष्टं कृत्यां व्याख्यातम् २ अथ सप्तमे ओतिरपि द्वितीये मे पस्तकमसहर्वं तेन तत्क्रमप्राप्तं व्याख्या ६

यते समेऽस्तोतिः सूर्येणाऽऽकाराचीसमावती कृणोमिमित्रमतयेरसाः सन्तु कृतरीः १ अत्र सम वतीअरसाः इति
पदद्वयं तेये संपूर्णं पिप्पलादः शुक्र ऋषिः अपामार्गो देवता अनुष्टुप् छन्दः परकृतकृत्याशमनार्थे विनियोगः
अथ व्याख्याक्रमेण एतस्य सूक्तस्य तत्राद्यायाया विशेषतः परकृत्यानिवारणार्थं अस्तोतिस्तेजः सामर्थ्यमिति या
वत् तत्र ... येण समं सूर्येणाऽस्तो तीरूपेण समतुल्यमित्यर्थः यथा सूर्यस्य यानेऽस्मऽस्तोति तोऽस्ति तथैवैतत्सू
क्तऽस्तोतिः समानेपरकृत्यानिवारणेऽस्तो ... तितोऽस्तीतिभावः तथा रात्री एतस्य सूक्तस्य प्रयोगे रात्रीरात्रिः
अल्पादिवसेन सह समवतीसाम्यवतीतुल्यतवती यथा मेत्र प्रयोगे दिवसाः प्रशस्ताः तथैवैतस्य प्रयोगे रा
त्रिः प्रशस्ता किं बहुना कृत्याशमनार्थत्वात् रात्रिर्विशेषतः प्रयोगे प्रशस्ततमाऽस्तेया इति रहस्यं किंच हे
यजमान तव कृतये अवनाय पालनाय कृत्यायाः सकाशात् सत्यं सत्य वचनमेव कृणोमि करोमि यद्वा सत्येश
पथे किंच कृतरीः कृतवर्यः कृत्याः क्रियन्ते इति कर्मेणुत्पत्त्या दीयाजिसिव वाक्छेदसि इति सवस्मे दीर्घः ताः
कृत्याः अरसाः रसरहिताः वीर्यरहिताः सन्तु एतस्य प्रयोगेणेतिभावः १ योदेवाः कृत्यां कृत्वा हरादविदुषो गृ
हं विस्तो याः हरि वमान्तरे तेप्रत्यगघप्रत्तो २ हेदेवाः हे सर्वे देवाः अग्नीन्द्रादिमादयः शुष्मान् मतिः इति विज्ञापयामि

ॐ
७

तिशेषः इतीति किं तदेवाह यः कृत्याकर्त्ता मदीयः शत्रुः योऽकृतोऽकृताऽप्रविद्धः अनेन ममानिष्टार्थं कृत्याकृताऽस्य
जानानस्य मम गृहं प्रति नीतोऽकृत्तोऽहरात तद्देवत्र प्रेषयेत लेटोऽडाटावित्यादिना सिद्धं साकृत्या तेकृत्याकर्त्तारमेव प्रति
प्रत्यक् प्रति प्रतिकूलीभूताऽऽप्रवर्तित गच्छतीति प्रत्यक् विपरीतफलदा भवतीति भावः पतारूपी सती उपपद्यतोऽप
पन्नाभवतु शान्ताभवतु इति प्रार्थये हे हे देवा इति संबोधः उक्तमर्थं दृष्टान्तेन दृढयति तृतीयपादेन तथाहि या
हबैत्सः मातरमिवेति यथा याहः दोहनकालात्पूर्वं बंधनरज्जुत्रोटनादिना दधाति येनो मातः स्तनं वत्स एव पसे
मेकल्पमपि उद्धष्यकदैवेति सयाहः मातः स्तन्यधारयिता प्रतित्त्वं सो वत्सो मातरं धेनुं प्रति प्रत्यक् प्रतिकूलो
विगतस्तन्यतृष्णो भूत्वा उपपन्नो भवतीत्यर्थेति २ अमाकृत्तापाया नेयसेनान्येजिघ्यंसति अश्मानस्तस्या द
रध्याय बहुलाः पद्गुरिकाति २ यः शत्रुः अमास्वगृहे पात्रा नेकृत्याहृपेपायं कृताते न पाप्मनाकृत्या रूपेणपापेन
कृता अन्ये मा जिघांसति हन्तुमिच्छति तस्योकृत्यायोममैनस्य ह्मस्य विशेषतो स्याकृवः प्रयोगेणकृतातो
स्योकृत्यायाः दरध्ययांसत्याबहुलाः बहवः अनेन्ताः अश्मानः पाषाणाः फट् फट् इति शब्दं कुर्विकान्ति कुर्वेति
तयाकृत्यया सहदह्यमाना अनेके पाषाणाः खंडशो जायमानाः फट्फट् एवमाकारकं शब्दं कुर्वन्ति इहेतीतिभा

वः २ सहस्रधामन्विशिखान्विग्रीवांश्शाययातं प्रतिसमवक्रुषेहत्नांप्रियांप्रियावनेहर ४ अत्रविग्रीवान्शाय
यप्रियवनेइतित्रीणिपदानिज्ञेयानि हेसहस्रधामन्सहस्रंधामानिकिरणानियस्यअसौसहस्रधामानस्यसं
बोधनेहेसहस्रधामन्सहस्रकिरणआदित्य यद्वा सहस्रधामन्सहस्रस्थान यद्वा सहस्रधामन्सहस्र
नामन् यद्वा सहस्रधमन्सहस्रजन्मन्नादित्येति धामानित्रयाणिभवंति स्थानानिनामानिजन्मानीति
ग्राकश्रणिरितियास्केननिरुक्तत्वायेहत्वाकर्त्रीणेअस्मदीयाः शत्रवस्तान्विशिखान्विगताशिखायेभ्यः तान्वि
शिखान्शिखारहितानतथाविग्रीवाइग्रीवारहितान्हत्वातेशाययदीर्घंस्वापय प्राणरहितान्कुर्विति भावः
किंच प्रियोअस्मदनिष्टार्थीअप्रियोअतिप्रियं इयमेवहत्वास्मदीयांश्त्रून्हनिष्यतीतिबुध्याअतिशायितप्रे
मास्पदामितिभावः ईदृशोप्रियोहत्नांवक्रुषेहत्नवनेनयाप्रियवतेममाप्रियंशत्रुवधलक्षणमनयाहत्व
यावद्धंपभविष्यतीतिनिश्चितबुद्धिवतेईदृशयाहत्वाकारिणेतामेवहत्नांप्रतिहत्नलोविपरीतफलदांहत्व
त्वाहरप्रेषयेतिप्रार्थ्यतेहे ४ अत्रयाहत्मोषधवक्सर्वाः हत्याप्रहडथे पादेष्वेवन्ध्रुवेंगोडुयावतिप्रहत्येषु ५
पूर्वापरवाक्यैकवाक्यतान्नरोयात् ओषध्याअनयाअपामार्गलक्षणयाओषध्याहत्वाहयजमानअहंतेनव

ॐ. ८ सर्वाः कृत्याः परकृताः अहं द्वेषितवानस्मि दूरीकृतवानस्मि सर्वाः कास्तत्राह योहत्यांनेदेत्रेसस्यादिसाधनेत्रे
यन्त्रुलामहं द्वेष इति प्रत्येकं संबंधः तेषां अन्योन्यानामित्यत्र पदव्याख्यानेषु यावकुः त्वामहं द्वेषं अपि च तेषां रूपेषु
पौरुषोपायेन गुप्तमित्रसुहृत्संबंधिप्रभृतिकेषु तेषां पौरुषविनाशार्थं यो वा कृत्यां वकृत्वामहं द्वेषं ५ ...... कारन
शत्रुनकान्तेन अशेषपादमंगुष्ठं वेकारमदमस्मम्यावान्तनेतयनेनमः ६ इयेहहत्तीगभी यः शत्रुः तेषां निष्ठार्थं वका
रसशत्रुः तेकृत्यांकन्तेन शाशाक शक्तिसामर्थ्यं न समर्थो बभूव यतन्मंत्रप्रयोगेणानेन कृतापि कृत्या अकृतैव जाता किं
व विपरीतफलदापि जातेति भावा तदेवाह सशत्रुः तेपादवरणेशाश्रे अिन्नसेवायां श्रीश्रियेसेवितवान् अपि च
अंगुरिंअंगुलिपादसंवेष्टिनीमपिपादसंवाहनादिना श्रीश्रियै अन्यदपि सशत्रुः अस्मभ्यं सपरिवारेभ्यः सदैक
स्वरूपं मंगलमेव चकार नैतावदेव किंतु आत्मने स्वात्मने सततमेव शत्रुः तपनेतत्तपनमेव अतिसेतापकारकमेवा
कृत्यारूपं कर्मं चकार देहलीप्रदीपन्यायेन काकाक्षिगोलकन्यायेन वा मध्यवर्ती तु शब्दः तपने सः इत्युभाभ्याम
पिपदाभ्यां संबंधनीयः इति ६ अपामार्गोपमार्ष्टु लेत्रियं शापथत्मयः अपामार्गोपमार्ष्टु लेत्रियं दुष्यात्यानीव
पमर्वाः सर्वाः ७ अपामार्गो यः प्रसिद्धः सः लेत्रियंदेत्रविषयकं अतिहत्यादिरूपं इति संबंध अपमार्ष्टु दूरीकरोतु यतोभि ८

प्रक्राम्स्यंति अतिहायिरनाहायिर्मूषकाः शलभाः शुकाः स्ववक्रेपरवक्रेवसमेताईनयः स्वनाइति अपिव पश्चश
पथः परकृतः मयाकृत्याकरणेनमदीयः शत्रुरवशपेहंतवः नवेन्मयामत्रेयेइतिप्रतिज्ञाहूयः ससादिः तेवतमपिअ
पामार्गोपमार्ष्टु अपरमशुष्यने पाल्लुयानीः गालीः ह्लीः अपाहमार्ष्टुविनिशहगान्विभद्मनिशहगान्व अहइतिव
हइतिववविनिग्रहार्थीयौपूर्वेणमेशुझेनेअयमहेदंकरोतयमिदमितियाह्रुः अन्यदपिप्रार्थ्यते सर्वाः सकलाः
अराय्यः अलक्ष्मीरपिअपमार्ष्टुयामार्गइति ७ अपमृज्ययातधीनानपसर्वा अराय्यः अपामार्गत्वयावयंसर्वं
तदपमृज्महे ८ हेअपामार्गत्वयाहेतनावयंयातुधनाना न्वादसानपमृज्यहरीकृत्यसर्वाअराय्यः अलक्ष्मीरपि
अपअपमृज्म तत्सर्वेकृत्याजनितेअनिष्टं अपमृज्महे हरीकुर्मः इति ८ इतिममेसोतिरिमिस्तिनीयेस्तकेवा
ख्यातम् ३ अयउतोअसीनिस्तनीयस्तकेव्याख्यायते उतोअस्यबंधुकृदुतोअसिनुजामिकृत् उतोकृत्याकृतः
प्रजांनडमिवाछिंधिवार्षिकं १ उतोइति असि अबंधु० कृत् उतोइति असि नु जामि० कृत् उतोइति
कृत्या० कृतः प्र०जां नडम् इव आछिंधि वार्षिकं १ अनेनापिस्तकेनशुक्रोपामार्गमस्तौत् कृतकृ
त्यामशमयदनकुच्छेदकेन अथव्याख्याः हेकृत्येइतिशेषः हेपरकृतेकृत्येउतोअपिव उत जइतिपदद्वये

डैं ४

एकीकृत्य उतोऽइति इत्येकमेव पदं ज्ञेयं तस्यायमर्थः अपिवेति एवं अग्रेऽपि ज्ञेयं हे कृत्ये त्वं अबंधुकृत बंधुभावकारि
णी असि भवसि कृत्ताम् असती येऽप्रतिकृतो तस्य कृत्यानिर्हरणमंत्रप्रयोगेण तथा उतोऽपिव कृत्यानिर्हरणमंत्रप्र
योगेण न लिप्से न मद्ब्रवत् ऽघेऽइति लिप्सनामस्तपाठात् जामिकृत बंधुकारिणी बंधुवर्गजननी असिभव
सि कृत्याकर्तुर्विपरीतफलदा भूत्वा येऽप्रतिकृत्याकृतानां तस्य बंधुकारिणी भवसीतिभावः तथाच सति अग्रे बंधुकृद
पितस्येव कृत्याकर्तुः नत्वममेति रहस्योऽर्थः अतएवोनेरेणाऽईवैनस्य स्वविवक्षितमर्थमाह उतोऽपिव कृत्याकृ
तः मोऽप्रतिकृत्याकारिणः शत्रोः प्रजां पुत्रपौत्राद्यपत्यरूपां आ अभिमुखीभूय यद्वा आ सामस्त्येन सकला
मपि प्रजां क्षिपिघ्ने अनेकप्रकारं उद्य परमाणुप्रमाणेनापि किमिव वार्षिकं वर्षे नोजाते इदं शंतडमिवप्रसिद्धे
लेख्यमादिसाधके यथाम थ्येषा षिरोपेतः वर्षेतेऽवोनलः बहुलपत्रोपेतः आन्याऽर्इतमः प्रयत्नमेनदेवस
हस्वशः खंडकरणेन अभिमुखीभूय क्षिपते तथैव कृत्याकृतः प्रजां आक्षिपानि भावः १ अयमुणेनयदुनाति
कोऽवननार्षदेन सेनेवैषितिषिमतीननत्रमयमालियत्रप्रामोध्याभये २ इयेपध्यापंक्तिः अथ्याख्या हे दे
षये अपामार्गरूपे ओषधे नार्षदेन नृषदस्यापत्येनार्षदः तेन नार्षदेन नृषदापत्य ऋषिपुत्रेणऽर्इदृशेन ब्राह्मणेन हि ४

गोत्रमेनकएवेनकएवाख्येनऋषिणापर्युक्तासिपरिसर्वतः परीतिसर्वतोभावमितिपाक्तः उक्तासिबद्धःशंस्त्व
तासि अतएवसेनेवहस्यस्सरघ्यपदानिरूपवत्तविंध्रसेनेवानिषिमतीदीप्तिमतीदेरिवयस्मामथ्योपेतापिषिगक्तासि
कृत्यानिवर्हणमंत्रप्रयोक्तारंप्रतितस्यपालनार्थं तदेवाह हेतेषधेतेयत्रयस्मिन् स्थानेप्राप्नोषिएतन्मंत्रप्रयोक्ता
रं तत्रतस्मिन्स्थानेभयंनास्तितस्मैतन्मंत्रप्रयोक्तृवितिशेषः २ अग्रेमप्योषधीनांज्योतिषेवाभिदीपयन् उतत्राता
सिपाकस्याथोहंतासिरक्षसः २ पाक्तनमेत्रात्तओषधेअत्तन्ववर्तते तेनहेओषधेअपामार्गेतओषधीनांसर्वासाम
पिअग्रेअग्रतोश्रेष्ठतेएषिप्राप्नोषि किंकुर्वन् ज्योतिष्मः इवतेजसा इवअभिः दीपयन्एतन्मंत्रप्रयोक्तारंअ
स्वतीभूयशत्रुवयसमर्थदीप्तियुक्तंकुर्वन् अतएवउत अपिच पाकस्यकृत्याहृयेणपाकेप्रविष्टापितस्यत्रातापा
६० लयिताअसिभवसि अथाइतिउतोवत्सर्वेअपिच रक्षसः कृत्याहयेणपाकेप्रविष्टस्यहंतासिसित्रातातोभवसि
पृ. यद्वा पाकस्यपाकवतः पक्वस्यओदनादेरन्नस्यपर्पटकपर्पटिकामध्यस्यः सजीवाराादिष्युतमः त्रातः स्वयंभूतात्रा
तासीति अथोअनेतरेरक्षसः वातिगुल्मादिरोगकारिणोहंतासिति ३ यददोदेवाअसुरांस्त्वयाग्रेनिरकुर्वत
तत्स्त्वमयोषधेपामार्गोअजायथाः ४ एवंदेवाअसुरसंग्रामेयत्यदाअदः विप्रकृष्टेअतिरूरंयथास्यात्तथाअ

स्वान्दैत्यानग्रेऽग्रगत एव युद्धार्थं उपास्थितान् तथाहे त्वं नानिरक्तवेनविराकृतान्संपादयामासिथः तानहत्वाग्रतिहृदे
ऊं. देशानिविविशुरितिभावः ततः हेतोः तन्निमित्तं हे ओषधे त्वं अपामार्गः अपगतमार्गः अजायथाः जातोसि द
१० शस्वपिदिक्षु हत्वा हत्वा देवैर्दैत्यानिलीनाः तेन दैत्यनिलयकरणे एको मार्गो नावलंबितः किंतु नानामार्गा अ
वलंबिताः तेन हेतुना त्वं अपामार्गः अपगतैकमार्गः नानामार्गोऽभूत्वा दशस्वपिदिक्षु अपामार्गनामा जात इ
10 तिभावः पूर्वं अपामार्ग इतिनाम नासीत् किंतु ओषधिरिति सामान्यं तत्त्वं तेनाम आसीत् अस्मानिवा अनेकानि
नामानि आसन् तानि पश्चाद् अपामार्ग इतिनाम जातं इति भावस्यापि भावः ४ विभिंदती शतशाखा विभिंदन्नाम
ते पिता प्रत्यग्विभिन्धि त्वं तं योऽस्मां अभिदासति इति ५ ओषधे इत्यन्ववनेने हे त्वं ओषधे अपामार्गरूपे ते शतशा
खाः शाते अपरिमिताः शाखा एव अपत्यस्थानीया यस्याः सा शतशाखा ईदृशी ते माता अस्ति पितृशाश्वर्णान्मातृश
त्रुः अग्रश्रुतो यथाहतः सा विभिंदती नाम विशेषेण भिनत्ति शत्रून् इति विभिंदती यद्वा विविधान् शत्रून् भि
नत्तीति विभिंदती अथवा वि विरुद्धान् सकलान् अपिजनान् भिनत्तीति विभिंदती अपिवा वि विविधयथा
स्यात् तथा भिनत्ति सकलान् अर्थीन् व्याधीन् इति विभिंदती तथा ते पिता बीजरूपो जनकः विभिंदन्नाम पूर्वोक्त १०

वार्थः अनथवनेप्रत्यकप्रतिकूलोमत्वायः कृत्याकर्त्तोअस्मान्अविदासतिउपदासयतिकृत्याद्वाराउपदीणान्का
रयतितेकृत्याकर्त्तोरेविभिंधिविविधंविदारय दाभोदस्तेहयदासतिकर्माणीतियास्कः इति ५ असद्भूमाः
समभवन्नयामेतिमहद्यवः तेहैनतोवियपायत्यस्यकर्तारमृच्छत इति ६ अत्रनतयोगयतइत्येवपदानि ननु
ननयोगतीतिविरूपायत इत्येवपदं अथव्याख्या भूम्याः भूलोकान्सकाशात् असत् अत्यथमेकृत्वारूपंयदानि
हकारेकेकर्मसमभवन्सभूतेसजाते इतिसंहितापुस्तकेपाठोस्ति तदनुरूपेव्याख्याते पदपुस्तकेतुसम
भवत् इतिपाठः तेनतदनुरूपमपिव्याख्यायते समभवत्संभूते डुभृञ्धारणपोषणयोः संपूर्वितेनिः
पादितेइत्यर्थः पश्चात्याठनतमीश्वरोवेद ननुतदेवमहत् अतिमहत्व्यचः अथवाजीकरणे व्याजेमिषक
पटमितियावत् अतिकपटरूपंभूतायोद्युलोकंयातिगच्छतियत्गच्छत ततद्युलोकमपिगच्छत अस्माकम
निष्टार्थंतथापिमाकिंविहीयतेस्माकं किंच तेहैतदेव ततस्तस्माद्युलोकात्पराहत्यविरूपायत् विशेषेणरू
पायतिअतरिक्षलोकंइतिविरूपायत उदकालयं अंतरिक्षलोकंप्रतिपराहतेसनस्वयंदाहकत्वेनवान्हिरूपम
पिसन् उदकसंबंधेनस्वल्पपरिमाणेनकिंचिदुपशामितेसत् स्वयंधूपरूपंभूतेतिभावः ततइत्यनुवर्त्तते त

त्रैतविदलोकान्यराहत्यप्रत्यक्पुनर्मंत्रप्रयोगेणप्रतिकूलंविपरीतफलदंकृतवान्कृत्याकर्त्रेभेत्वाकर्त्रीकृत्याक
ॐ. र्त्रीरेस्यकृत सस्वक्रगतींद्रियप्रलयमतिंभावेषु कृत्याकर्तुः इंद्रियप्रलयंकरोतुनियनेकरोतीतिफलितोर्थः :
११ अत्रयाठनतेईश्वरोवेद इति ६ प्रत्यक्हिसंवभूवियप्रतीचीनफलस्त्वं सर्वान्मच्छपथाँअधिवरीयोयावया
वधं इति ७ ओषधेइत्यनुवर्तते अपामार्गइतिच विशेषणविशेष्यभावार्थंतत्संबोधनांतंकर्तव्यं तेनहेओ
षधेअपामार्गहियतः निश्चितेवातेप्रत्यक्पुनःपरकृतायाः कृत्यायाः प्रतिकूलोभूत्वासंवभूविथसंभूतोसिसंजा
तोसि अतःपरकृतकृत्यायाअपिप्रतीचीनफलः विपरीतफलदोसि अतएवसर्वान्सकलान्मच्छपथान्
परकृतान्मद्विषयकान्शपथान्अयंशत्रुःकृत्ययाकृतामयाअवश्यंहंतव्यः इत्येवमादिप्रतिज्ञारूपान्अ
भिलप्यवरीयोवरतरंउरुतरंवा वरीयोवरतरमनेनरूपेणेतियास्कः वधं अपि ईश्वरोभूत्वा अधिरीश्वरइति
यतःपाणिनिःसस्मार यावय पृथक्कुरु अमिश्रणेमिश्रणे मिश्रितेकुरु मच्छपथैः सहेत्यर्थःसिद्धं इति ७ शतेनमापरिपा
हि सहस्रेणाभिरक्षमा इंद्रस्तेवीरुधांपतउग्रओज्मानमादधत इति ८ हेवीरुधांपते अत्रवीरुद्ब्रहेनलतावाविना
सामान्यतः सर्वौषध्युपलक्ष्यते तेनहेवीरुधांपते सकलानामोषधीनांपतेअपामार्गतेशतेनशतसंख्याभिः शाखा ११

भिर्मीमां परिपाहि सर्वतः पालय एतन्मंत्रप्रयोगेण तथा सहस्रेण सहस्रसंख्याकाभिरपिश्चत्वाभिर्मीमांअभिरक्ष
अभिसर्वतोभयपालय किंच उग्रः शत्रुहनने अतितेजस्वी ईदृशः तेन च उग्रेण तेजस्विना शत्रुहननकर्मणि तेजा
स्वितं अवंध्यपराक्रमं तेऽप एतन्मंत्रप्रयोगेण कृत्यानिर्हरणे आदयत् अदथमत्तस्यापयन्त इति ८ इति उत्तोऽप्रसी
नितृतीयं सूक्तं व्याख्याते इति श्री द्विवेदश्री श्रीपतिकानिहनलयचान्द्रदेवविरचितायां कृत्यानिर्हरणसूक्तगण
व्याख्यायां बालबोधिन्यां विवेकिन्यां ईशानोत्तेति सूक्तं त्रयव्याख्यानं समाप्तम् ४ अथ क्रमप्राप्तं ये पुरस्तादिति सूक्तं
अभयगणपरिपठितं व्याख्यायते तत्र ये पुरस्तादिति कृत्याप्रतिहरणमष्टर्चं शुक्रो बहुदेवत्यं तत्र त्रिष्टुभं प्रथमया
प्राच्यामग्निमस्तौद्वितीययादक्षिणस्यां यमं तृतीयया प्रतीच्यां वरुणं परयोनरतः सोमं परयाध्रुवस्यां भूमिं परयांतरिक्षे
वायुं परयोपरिष्टात्सूर्यं ततो दिगंतरे शेषाः सर्वत्रब्रह्मेति ब्रह्माणं सर्वत्र जातवेदसमग्निमस्तौत् नासौ ये दक्षिण
तो दिशामेतदेशेभ्य इति जगत्यौ द्वितीया पुरोतिशाक्वरीपाद पुरोतीये त्यनुक्रमणिका अथ क्रमशो व्याख्यायते
तत्रापातावत् ये पुरस्तात् जुह्वति जातवेदः प्राच्या दिशो भिदासंत्यस्मान् अग्निमवातेपरांचोव्यथंतां प्रत्यगेनान्प्रति
सरेण हन्मि १ हे जातवेदः जातानाममसि मनीषि सर्वेषामपि वेदयितः इत्येवमादिनिर्वचननिरुक्त प्राच्या अपिप

ॐ. १२

हेयग्रेप्राग्दक्षिणान्तरालवर्तिन्या आग्नेय्या विदिशोपि प्राचीत्वेन तदधिपस्याग्नेरपि प्राच्याधिपतित्वं ज्ञेयं किंच प्राचीदिगग्नि
रधिपस्याग्नेति तिरुद्रसूक्ते अग्नेः प्राच्याधिपतित्वं संश्रूयते तेन यथोक्त एवार्थः अपि च दक्षिणादिगिन्द्रोधिपतिरिति
दक्षिणाया अधिपत्यमिंद्रस्य श्रूयते अन्यदपि अस्यां मे प्राच्यां दिशि सूर्यश्च वेद्म्याधिपती इत्येवमादौ शांखायनसूत्रेऽग्न
न्याप एव देवता दृश्यते अन्यविधानेपि सूर्यो वायुर्यमः पितरो वरुणो निर्ऋतिस्तथा सोमो महेन्द्र इत्येतादिन्द्रवैदेव
तास्मृताः इत्यन्याप्य एव दृश्यते तेन देवतानियमोपि नास्ति तेनापि यथोक्त एवार्थः ये शात्रवः पुरस्तात्प्राच्यां दिशि
स्थिताः सेतः कृत्याकरणेनास्मान् जिघृक्षति कुद्दालादनयोः अददतिभक्षयेति तथा ये शात्रवः प्राच्याः पूर्वस्यादिशः से
काशादागत्य कृत्याकरणेनैवास्मान् अभिदासति अभिमुखीभूय हिंसन्ति तेषां वैपि प्राच्या अधिपे अग्निं दिक्पाले असा
केपालके अन्तागतान्नाताय शेचः पराङ्मुखाः सेतो वध्यन्तो पीडयन्तो पीडां प्राप्नुवन्तु किंच एतान् प्रत्यक्प्रत्यक्कास्थि
तान् पराङ्मुखान् स्थितान् यद्वा प्रातिकूल्येन स्थितान् कृत्याकर्तॄन् शत्रून् एतत्कृत्याप्रतिहरणसूक्तप्रयोगेण वि
शेषतः समेत्रस्य प्रयोगेण हेतुना प्रतिसरेण शत्रुसम्मुखसरणेन यद्वा सक्तोसि प्रतिसरोसीत्यत्र उक्तव्याख्याने
न प्रतिसरेण हेतुना हन्मि नाशयाम्यहमेक एव इति १ ये दक्षिणतो जिघृक्षन्ति यातुधाना वे ये दक्षिणाया दिशो भिदासन्त्यस्मान्

यमस्तानेपरोवोयथेतोयत्नरोनाव्रतिसरेणहन्मि इति २ हेजातवेदः जातानामुत्पन्निमतांसर्वैषामपिवेदयितः
इत्येवमादिनिर्वचननिरुक्तदक्षिणायाग्रधिपयहेयमयेशत्रवः दक्षिणस्यांदिशिस्थिताः संतः कृत्याकरणेनास्मा
नुजुह्वति जुहुदानादनयोः अदंतिभक्षयंति तथा येशत्रवोदक्षिणयाः दक्षिणस्यादिशः सकाशादागत्यकृत्या
करणेनैवास्मान् अभिदासंतिअभिमुखीभूयहिंसंतितेसर्वेपिदक्षिणस्याअधिपेयमेदिक्पालेअस्माकंपालकेहता
गतेत्यादिपूर्ववत् इति २ येपश्चाज्जुहृतिजातवेदः प्रतीच्यादिशोभिदासंत्यस्मान् वरुणमृत्वानेपरोवोयथेतोप्रत्यगो
नाव्रतिसरेणहन्मि इति ३ हेजातवेदःजातानामुत्पन्निमतांसर्वेषामपिवेदयितः इत्येवमादिनिर्वचननिरुक्तपश्चिम
स्याग्रधिपपहेवरुणयेशत्रवः पश्चात्पश्चिमस्यांदिशिस्थिताः संतः कृत्याकरणेनास्मान्जुहृति जुहुदानादनयोः अदं
तिभक्षयंति तथा येशत्रवः प्रतीच्याः पश्चिमस्यादिशः सकाशादागत्यकृत्याकरणेनास्मान् अभिदासंतिअभिमु
खीभूयहिंसंतितेसर्वेपिपश्चिमस्याअधिपेवरुणेदिक्पालेअस्माकंपालकमित्यादिपूर्ववत् इति ३ यउत्तरतोजु
हृतिजातवेदउदीच्यादिशोभिदासंत्यस्मान् सोममृत्वानेपरोवोयथेतोप्रत्यगेनाव्रतिसरेणहन्मि इति ४ हेजा
तवेदःजातानामुत्पन्निमतांसर्वेषामपिवेदयितः इत्येवमादिनिर्वचननिरुक्तउत्तरस्याअधिपहेसोमयेशत्रवः उत्त

रतः उत्तरस्यां दिशि स्थिताः संतः कृत्याकरणेनास्मान् जुहूति हुदानादनयोः अदंति भक्षयंति तथा ये शत्रवः उदीच्या :
अं. उत्तरस्या दिशः सकाशादागत्य कृत्याकरणेनैवास्मान् अभिदासंति अभिमुखी भूय हिंसंति तान् सर्वान् पि उत्तरस्या अधिप
१३ सोमं दिक्पालमित्यादि पूर्ववत् इति ४ ये ऽ१ यस्मान् जुहूति जातवेदो ध्रुवाया दिशोऽभिदासंत्यस्मान् भूमिमृत्वा ते परा
ञ्चो व्यथंतां प्रत्यगेनान् प्रतिसरेण हन्मि इति ५ हे जातवेदः जातानामुत्पन्नानां सर्वेषामपि वेदयितः इत्येवमादि नि
13 र्वचनं निरुक्तं ध्रुवाया दिशोऽपि ये हि भूमे ये शत्रवः इत्येवमादि अधस्तादधरस्यां दिशि स्थिताः संतः कृत्याकरणे
नास्मान् जुहूति हुदानादनयोः अदंति भक्षयंति तथा ये शत्रवः ध्रुवायाः निश्चलायाः अधस्ताद्भवायाः अ
धरस्या ध्रुवदिशः सकाशादागत्य कृत्याकरणेनैवास्मान् अभिदासंति अभिमुखी भूय हिंसंति तान् सर्वान् पि अधरस्या अ
धिपो भूमिं दिक्पालं अस्माकं पालकं अनागतानां ज्ञातेत्यादि पूर्ववत् इति ५ ये १ न्तरिक्षाज्जुहूति जातवेदो व्यध्या
याः दिशोऽभिदासंत्यस्मान् वायुमृत्वा ते पराञ्चो व्यथंतां प्रत्यगेनान् प्रतिसरेण हन्मि ६ हे जातवेदः जातानामुत्प
न्नानां सर्वेषामपि वेदयितः इत्येवमादि निर्वचनं निरुक्तं अंतरिक्षान्मध्यमायाः व्यध्याया दिशोऽपि हे वायो ये शत्रवः
अंतरिक्षात् अंतरिक्षे अंतरिक्षान्मध्यमायां व्यध्यायां दिशि स्थिताः संतः कृत्याकरणेनास्मान् जुहूति हुदानादन ५

योः अदंतिभक्षयंति तथा ये शत्रवः व्यधायाः विगताधायाः विगतहृदयदक्षिणपश्चादादिमार्गायाः अंतरिक्षाभि
ध्रमयाध्रुवदिशः सकाशादागत्य कृत्याकरणेनैवास्मान् अभिदासंति अभिमुखीभूय हिंसंति ते सर्वेपि अंतरिक्षा
भिध्रमयाव्यध्रमयादिशोद्दिष्टं पंवं वाशुंदिकालमित्यादि पूर्ववत् इति ६ य उपरिष्टाज्जुह्वति जातवेद ऊर्ध्वायादिशो
भिदासंत्यस्मान् सर्यमृत्वाते परावोचयन्तां प्रत्यगेनान्प्रतिसरेण हन्मि इति ७ हे जातवेदः जातानामुत्पत्तिम
तां सर्वेषामपि वेदयितः इत्येवमादि निर्वचननिरुक्त उपरिष्टाद् अभिध्रमयाऊर्ध्वयादिशोधिपहे सूर्ये ये शत्रवः उ
परिष्टात् अंतरिक्षात् उपरितन्याऊर्ध्वायादिशि स्थिताः संतः कृत्याकरणेनास्मान् जुह्वति कुदानादनयोः
अदंतिभक्षयंति तथा ये शत्रवः पूर्वोक्ताया ऊर्ध्वायादिशः सकाशादागत्य कृत्याकरणेनैवास्मान् अभिदासंति
अभिमुखीभूय हिंसंति ते सर्वेपि प्रागुक्ताया ऊर्ध्वायादिशोधिपं सूर्यं देवकालमित्यादि पूर्ववत् इति ७ ये दिशा
मंतर्देशेभ्य आजुह्वति जातवेदः सर्वाभ्योदिग्भ्योभिदासंत्यस्मान् ब्रह्मर्त्वाते परावोचयन्तां प्रत्यगेनान्प्रतिसरेणह
न्मि इति ८ हे जातवेदः जातानामुत्पत्तिमतां सर्वेषामपि वेदयितः इत्येवमादि निर्वचननिरुक्त दिशामंतर्देशावा
पिपहे ब्रह्मन् ये शत्रवः दिशामंतर्देशेभ्यः उभेअपि षष्ठीपंचम्यौ सप्तम्यर्थे तेपे ततश्च दिशो दिक्षु अंतर्देशेभ्यः

उ॰ १४
अन्तर्देशेष्वन्तर्दिक्षु विदिक्षु स्थिताः सन्तः कृत्याकरणेनास्मान् जुहुति हुदानादनयोः अदन्तिभक्षयन्ति तथा येभ्यो वः
सर्वाभ्यो दिग्भ्यः दिग्भ्यः विदिग्भ्यः अधस्तादन्तरिक्षादुपरिष्टाद्द्युलोकाच्च सर्वाभ्यो दिग्भ्यः सकाशादागत्य कृत्याकर
णेनैवास्मान् अभिदासेति अभिसर्वीभूय हिंसन्ति ते सर्वेऽपि सर्वासां दिशामधिपं ब्रह्म ब्रह्माणं दिक्काले अस्माकं पालकं
ब्रह्मागमनागापरो वः याप्नुवाः सन्तो वध्यन्तां पीडन्तां पीडं प्राप्नुवन्ति किं च यत्नान्तरं त्यक्त्वा यत्नं कृत्वा स्थितानपरा
ध्नुवानुस्थितान् यद्वा यातिकृत्येन स्थितान् कृत्याकर्तृन् शत्रून् यत्नकृत्याप्रतिहरणसत्कर्मप्रयोगेणाविशेषतो
सम्मन्त्रस्य प्रयोगेण हेतुना प्रतिसरेण प्राप्नु मन्त्रस्य स्मरणेन यद्वा सत्कोऽसि प्रतिसरोऽसीत्यत्र कृतव्याख्यानेन प्रतिस
रेण हेतुनाहं स्मितानहमेकएव इति ८ इति येषु रस्मादित्यहर्वे सत्कं व्याख्याते इति श्रीदिदेवीचीयाप्लिकाति
हुतनयवाल्हदेवेवियविनायोकमानिहेवरायानमन्तणव्याख्यायां बालबोधविवेकिन्यां [illegible]दीतिः सत्का
व्याख्यायां नेसमाप्तम् ५ अथ स्तुपर्णस्त्वान्वविंददिति त्रयोदशर्चं सत्कं क्रमशः आमेवायते तत्र सुपर्णस्त्वेति त्रयो
दशाकं वानस्पत्यं कृत्याप्रतिहरणमानुष्टुभं तुक्रोहाभ्यामोषधिमस्तौत्यराभिः कृत्यादूषणामिति रिषुपस्यैव कृत्या १४
सेतुकृत्याहतइध्याकृजीयइतिभुरिजावग्रेप्रतनाषाडिति त्रिपादाविराडग्निरिवैतीति स्वराट् पुत्रइवपितरामि

तिनिचूहूहत्सुदेणीवेति सामान्नाविपात्रिष्टुषित्वक्रमणिका तत्राद्यानावद्याख्यायते सावयथा सुपर्णस्त्वान्व-
विंदत्सूकरस्त्वाखनन्नसा दिप्सौषधे त्वं दिप्संतमव कृत्याकृतं जहि इति १ हे ओषधे अपामार्ग सुपर्णः सु
पतनः सुगमनः कृत्याप्रतिहरणगुणेन कृत्याप्रतिहरणगुणप्रयोक्तेति यावत् ईदृशो म६ त्वत्तणोज
नः त्वा त्वां अपामार्गं अन्वपश्यत् स्वरक्षितो कृत्यामिति शेषः अविंदत् अलभत कृत्यानिर्हरणार्थं तथा सूकरो
वराहः नसा नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वेति यास्कः तथा नसंतेति निघंटुपदव्याख्याने नसंत नस
कौटिल्ये भ्वादिरात्मनेपदी अत्राप्नोतेर्नमतेर्वार्थे वर्त्तत इति निघंटुभाष्ये तेन नसंते प्राप्नुवंति नमंति वा स
कलानभीष्टान्कामान् अनया ओषध्या इति नसा अपामार्गलक्षणा ओषधिरेव अथवा अंतर्भावितण्यर्थं तथा नसे
ते प्रापयति नमयति वा सकलानभीष्टान्कामान् कृत्यानिबर्हणमंत्रप्रयोक्तॄन् इति नसा अपामार्गपर्वौषधिः त्वा
त्वा परकृतो कृत्याः अन्वखनत् इति संबंधः खनु विदारणे अविदारयदित्यर्थः सूकरस्त्वमोषधिः खननमा
तिप्रसिद्धं अत एव ओषधे अपामार्ग त्वं दिप्संतं दंभेर्णयंते अस्मान् रोद्धुमिच्छंते कृत्याकर्त्तारं शत्रुं दिप्सो द्धुमिच्छ
दंभः सन्नादिनाम सनि पदद्वयमपि सिद्धं तथा कृत्याकृतं कृत्याकर्त्तारं अवजहि मवेति विनिग्रहार्थीयावित्तिया

ष्कः तेन विभक्तनिष्टहाणोत्यर्थः इति १ अवजहियातुधानानवकृत्याकृतंजहि अथोयोअस्मान्दिप्सतितमुत्वंजह्यो
ॐ. षधे इति २ तथा यातुधानान्राक्षसान्यातुधानः अणपजनेनैर्ऋतौयातुरक्षसी इत्यमरः अवजहिसर्वेश्वरवत्
१५ तथा कृत्याकृतंअवजहीत्यपिसर्वेवत् अथोअपिच उतोवत् यःशत्रुःअस्मान्दिप्सतिरोद्धुमिच्छति तमप्ततमपिहे
ओषधेअपामार्गत्वंअवेमन्त्रवर्त्ततेअवजहिशपवत् इति २ रिश्यस्येवपरीशासंपरिकृत्यपरित्वचः कृत्यांकृत्याकृतेदि
वानिष्कमिवप्रतिमुञ्चत इति ३ हेदेवाः अग्नीन्द्रादित्यप्रभृतयः सर्वेपियूयंकृत्याकृतेअस्मद्व्यर्थेकृत्याकारिणेशत्र
वेतदर्थंकृत्यांतत्कृतेप्रतिमुञ्चतअस्मत्प्रतिनिधिपितेनतस्मिन्नेवकृत्याकारिणिशत्रौस्थापयत यतः प्रतिः प्रतिनिधि
प्रतिदानयोः प्रतिनिधिप्रतिदानेचयस्मात् इतिपाणिनिः मस्मारयद्यपितथापिसर्वेविधयश्छंदसिविकल्प्यंत
इतिछंदस्त्वेनतादर्थ्येपञ्चमी किमिव निष्कमिव निष्कपरिमितेसौवर्णेमलंकारमिवयथा सोऽलंकारःकं
ठेबध्यतेतथातस्यैवकृत्याकर्त्तुः कंठेकृत्यांप्रतिबध्नीतेतिभावः निष्कंसुवर्णंचत्वारः पंचवापिप्रकीर्त्तितमिति
स्मृतिः अतःकिमिवपरित्वचःपरिकृत्यरिश्यस्यपरीशासमिवइतिपदयोजनिका अथान्तरार्थः रिश्य
स्यहिंस्यस्यहिंसनयोग्यस्य ऋषविषहिंसायांअत्ररिषेःषकारस्यस्थानेछंदस्त्वेनशकारोज्ञेयः पैङ्गाग्रादेः प १५

15

शोः परितवः रिपुपस्य विशेषणमेतत् तेन षष्ठ्येकवचनान्तमिदं तत्र परितवः वर्जिततवः क्विन्नत्ववः अपपरि
वर्जने इति यतः पाणिनिः समस्तं तेन सर्वतः उक्तं तत्र इति सिद्धं यद्यपि परितवः इति पदद्वयं भिन्नं भिन्नं तथापि
समस्तं कृत्वा व्याख्येयं यद्वा पृथक्पृथगेव व्याख्येयं तथाहि त्वः इति द्वितीयाबहुवचनान्तं तेन त्वः सर्वाण्यघानि
परिरर्थः परिकृत्य इत्यत्र छित्वेत्यर्थः ईदृशस्य विष्णुरूपस्य शोः परिकृत्य परीति सर्वतोभावमिति यास्कः तेन सर्व
तः प्रत्यवयवं प्रत्यवदानं छित्वेत्यर्थः सिद्धः सर्वाण्यपृथग्वदानानि पृथक्पृथक् निष्कासे पतिभावः तदनन्तरं परिशासे
अवदानावदानकाले शासे यथा यपरिमे वेति प्रतिमेवेति प्रत्यवदानावदाने यथा याज्ञिकाः पृथक्पृथक् शासे
स्यापयेति अवदानग्रहणार्थं तथा कृत्वा कारिणे कृत्वा प्रतिमेवते निमेषेषः शासः असिः कटोरिका उभयपार्श्वे
तीक्ष्णा सामर्थ्यात् नष्टेवि इति हरिस्वामिनः इति ३ पुनः कृत्वाकृत्वाकृतेहननशस्त्रपराणय समस्तमस्माय येहि यथा
कृत्वाकृतेहननं इति ४ पूर्वोक्तपदार्थः अनयापि अतिविशदीक्रियते तथाहि कृत्वाकृते कृत्वा इति प्राग्वत् सहस्र
शस्त्रहस्ते गृहीताः इति हस्तशस्त्राः पुनः पुनरपि पराणय परायराकपराङ्मुखो प्रतिकूलोक्तत्वेत्यर्थः नयशापय आ
दशातिशययोन नार्थं उत्तरार्द्धे नापितदेवाह समस्ते सर्वलोके समस्ते सर्वेषु लोकेषु पप्रपातितमर्थः अस्मैकृत्वा

कारिणोग्राये हिस्थापयकृत्यामिमनुवर्त्तनीयं कथं यथाकृत्याकृतंकृत्याकारिणंशत्रुंहननहन्यात् साकृत्याग्राहिते
ॐ तिभावः इति ४ कृत्याः सेतकृत्याकृतेशपथः शपथीयते स्रावेयस्यइववनेनाकृत्याकृत्याकृतेपुनः इति ५ कृत्याकृ
१९ तेकृत्याः सेतभवेतनपुनर्येंप्रतिकृत्याः कृतास्तेप्रतिसेत्तितिभावः तथा शपथीयतेआत्मनः शपथंइच्छतिइतिशप
थीयति शपथीयतीतिशपथीयवृतस्मैशपथीयते इच्छेमयाअयंहंतव्यः नवेदीश्वराज्ञाइत्येवमादिशपथकारिणे
शपथोस्तु अर्थेवशान्तेतितेनसएप्राप्तितिविपरिणामः नपुनस्तत्कृतः शपथोममानिष्टकर्त्रेशक्तयादितिभावः
किंच अत्माप्तीपुनः पुनरुत्कमथ्येविस्मरत्वेवपुनरयथाह कृत्याकृत्याकृतेप्रतिपुनर्वर्तनामिति क इव स्रावेयस्य
इव स्रावयतीतिस्रावः स्रावजनकः उरःशीरयः रथशब्देनरथावयवभूतेयकंहृयेलक्ष्यते तथथापुनः पुनरीना
थ्येणवर्त्ततेत्यथाकृत्याकृत्याकृतेप्रतिपुनर्वर्तनामितिसंबंधः इति ५ यदिस्त्रीयदिवापुमान्कृत्यावकारयाप्मने
तामनस्मैनयामसत्स्याभिवाधाभिधाव्या इति ६ यदिस्त्रीस्त्रीजातिः यदिवापुमान्पुंजातिः पाप्मनेपापायअस्मद
निष्टायअस्मदनिष्टकर्त्रेकृत्यांचकारतामनतामपिकृत्यांतस्मैकृत्याकर्त्रेस्त्रीरूपायपुंरूपायवानयामसिनयामः प्राप
यामः कयाकामिव अश्वाभिधन्याअश्वमिव अश्वेअभिदध्नातिबध्नातिययारज्वासाअश्वाभिधानीअश्वबंधनरज्जुः १९

तयाश्वश्वमिव यथाश्वश्ववेधनरज्ज्वाश्वश्वः अङ्कुशेनैव स्वस्थाने प्राप्यते तथैव कृत्याकर्त्रे कृत्यां प्रापयाम इत्यर्थः इति ९
यदि वासि देवकृता यदि वा पुरुषैः कृता तां त्वा पुनर्णयामसीन्द्रेण सयुजा वयं इति ७ हे कृत्ये यदि वा देवकृतासि यदि
वा पुरुषैः कृतासि तां त्वा पुनः तस्मै कृत्याकर्त्रैव ये सयुजा इन्द्रेण सह अस्माभिः सह युज्यते असौ सयुक् तेन सयुजा अ-
स्माभिः सयुजा ईदृशेन इन्द्रेण कृत्यां तां नयामसि प्राप्नुवत् इति ७ अग्ने पृतनाषाट् पृतनाः सहस्व पुनः कृत्यां कृत्याकृते
प्रतिहरणेन हरामसि इति ८ हे पृतनाषाडग्ने पृतनाः शत्रुसेनाः सहते अभिभवति असौ पृतनाषाट् तस्य संबो
धने हे पृतनषाट् ईदृशाग्ने त्वं पृतनाः सकला अपि शत्रुसेनाः सकला अपि शत्रुसेनाः सहस्व अभिभव पुनः पुनरपि कृत्या
कृते शात्रवे प्रतिहरणेन सम्यग्विहरणेन कृत्यां हरामसि हरामः इति ८ कृतव्यधनि विध्य तं यश्चकार तमिज्जहि
न त्वामचक्रुषे वयं वधाय सं शिशीमसि इति ९ हे कृतव्यधनि कृते कृत्यारूपे परवधजनके पापे विद्यते यस्यासौ
कृतः कृतवान् परवधजनककृतकृत्यारूपपापवानित्यर्थः अर्शआदित्वादच् प्रत्ययो ज्ञेयः अन्तर्भावितमत्वर्थ
तावा ज्ञेया विन्मतोर्लुगिति बहुलग्रहणात् मत्वर्थीयलुग्वा ज्ञेयाः तं कृतं कृतवन्तं परवधजनककृतकृत्यारू
पपापवन्तमेव विध्यति पापकारित्वेन सा कृतव्यधनी तस्याः संबोधने हे कृतव्यधनि कृतवद्व्यधनि परवधजनके के

नकृत्वाहृयपापवर्जनवयनस्वभावेहेकृत्येत्यघताडनेन तच्छब्दः पूर्वपरामर्शार्थः तेनवकृतवयनीतिप्रानस्यवृहित
ॐ समस्तपदसंबंधेपिपूर्वपदैकृतेतिल्लभद्वितीयाविभक्तिकंपरामृश्यते ततश्चकृतन्हृतवंतेकृतकृत्वाहृयपापवंतेत
१८ मेवविध्यपापकारित्वेन नत्वमोघपापकारिणामितिभावः नहिमघपापकारीब्रह्मणापिहंतुंशक्यः उक्तमेवार्थंपु
नरपिदृढयतिद्वितीयपादेन तथाहि यःशत्रुश्चकार कृत्यामितिशेषः तमित्रमेवकृत्याकर्तारंशत्रुंजहिमा
रय नत्वमामितिभावः अस्मदपुत्रराष्ट्रैवैनाह अथकृत्यैवप्ययकृत्योघकृतवतेमस्तु कृपङ्कहेष्णीस्त्याप्योनोयप्रति
कोपदृतिशर्वंत्रवतथी वध्ययेतिनादर्थे वधार्थे नेकृतकृतवंतेकृतकृत्वाहृयपापवंतेतानामेवसंशिशीमहिसम्य
क्कारेणशिशीमहि शातनूकरणे राजयक्ष्माघनेकरोगोत्पादनेनपुनः पुनरवृदिनमनुदणं द्वीणंद्वीणान्तरं
द्वीणानमेवक्रमीः पापकारित्वेनवयमपापाः स्मेतः ४ पुनरुक्तवापितदेगाच्छसन्नवामिशिहितोदश्च वैपमिवावा
कामीगच्छकृतेकृत्याकृतेपुनः शति ५ हेकृत्येपुनःकृत्याकृतंकृत्याकर्तारंगच्छप्राप्नुहि नैवमागाच्छेत्यभिप्रायः
कःकमिव पितरंपुत्रइव यथापितरंपुत्रोगच्छतितथातंकृत्येपुनःकृत्याकृतंगच्छेतिसंबंधः पुनःकरवकृत्येकृत्या
कृतंगंतासीतिद्वितीयपादेनोच्यते तथाहि दशग्रभिश्ट्रिनः दशादशादिशाःअभिअभिमन्वीभूयसन्त्ववीभूय १८

स्थितः ईशः स्वहजइव स्वजः स्वैनैवजायतेअसौस्वजः अनन्यजः अजः जन्मरहित इतियावत् ईदृशः सकलजगत्का
रणं सूर्यइव हेकान्तेपुनः कत्याकृते अभिहितासीति लिंगविपरिणामः पुनः कः कामिव अवक्रामीवयमिव
अवग्रथः क्रमतेगच्छति इत्यवक्रामी नीरश्वरः सयथावयंगच्छति काष्ठपाषाणेष्टकादिभिर्वेष्टितं वयमेवग
च्छति नतु अथः नवा अग्रेएवं हेकान्तेपुनः कत्याकृतेगच्छेति संबन्धः इति ९ उदाणीववारणमभिस्कंदं मृगीव
कत्याकर्त्रीरसमृच्छतु इति ॥ उत् णणी इव वारणी अभि स्कंदम् मृगी इव इतिपदानिज्ञेयानि अ
थव्याख्या हरणेतिस्वरतार्थंवनितामितिवरणः स्वरताभिलाषीहरिणविशेषः वरणस्येयंवारणीति नवव
र्णेनहरिण्यावरणीयेनहरिणविशेषेणावरणीया स्वरतार्थमभिलषणीयेतियावत् ईदृशीकावनहरि
णी कीदृशी णणी एतवर्णाश्वेतवर्णा वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न इतिसिद्धं ईदृशीहरिणीव स्राय
पाउदच्छति उत्कृष्टाउन्मुखीसतीऋच्छतिगच्छतिहरिणं तथाकन्याकर्त्रीरसऋच्छतुगच्छत्विति संबन्धः अथ
व ऋच्छगतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेष्वर्थेषुभणितः तेनइन्द्रियप्रलयेपिभणितः तेनत्रायमर्थः सिद्धः यथा
कामार्त्ताहरिणीस्वयंइन्द्रियप्रलयवतीमूर्च्छितासतीहरिणमपीन्द्रियप्रलयवन्तंमूर्च्छितंउन्मुखीसतीसंपाद

यति तथैव कृत्याकर्त्री रेऽस्कन्त सर्वथा इंद्रियप्रलयवंतं कुष्ठ्यादिप्रतीकाररहितप्राणवियोगफलकमस्कांवंतं सं
ॐ दयतीति भावः पुनः काकमिव मृगीमभिस्कंदमिव मृगीमतितरितगमनशीलामवयमतित्विषानीमती
१८ मरुप्रदेशे मरुमरीचिविकां दृष्ट्वा अभिस्कंदे अभि अभिमावीमयमरुमरीचिकामस्कंदति शुष्यति अतित्विषानः
सन् अतिशोषितगलो यो भवति हरिणः सोभिस्कंद उच्यते स्कंदिर्गतिशोषणयोरर्थयोरभिहितः तमभि
स्कंदे उत उद्दी उन्मावीमतीं रस्कन्तिगच्छति हरिणं तथा कृत्याकर्त्री रेऽस्कन्तगच्छतीति संबंधः अथवा अ
स्कंगतीन्द्रियप्रलयमन्निभावेषयेषु भणितः तेन इंद्रियप्रलये पि भणितः तत अयमर्थः सिद्धः यथा अति
त्विषानो हरिणीमवयं इंद्रियप्रलयवतीमस्क्रिं तामतीं हरिणमयीन्द्रियप्रलयवंतमस्किंत उन्मावीमतीं संपाद
यति तथैव कृत्याकर्त्री रेऽस्कन्तसर्वथा इंद्रियप्रलयवंतं कुष्ठ्यादिप्रतीकाररहितप्राणवियोगफलकमस्कां
वंतं संपादयतीति भावः इति १ इषा ऽऽस्कंधीयः पन्नत्या वापृथिवी ते प्रति सा तेमृगामिव … कृत्याकृता
कृतं पुनः इति १ अनया द्यावापृथिवी प्रतिप्रार्थयते तथा हि हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ स्वः पृथिवी लो
कौ ते यं मां प्रतिशत्रुणा कृत्या कृता तां मां प्रति इषा इषुः बाणः शत्रुणा प्रहितः सर्पो मल्लगीत्यादिना सिद्धम् १८

ऋजीयः अतिशयेनऋजुरितिऋजीयः ऋजुतरं सरलतरं अकुटिलतरं यथास्यात्तथापततनपतु पततिनी
शार्थीपिलोकेवेदेवटप्रवरः इति सर्वहिदैवैनस्वात्मानेप्रत्यक्काउत्तराहैदैवेनकृत्याकर्त्तारंप्रत्याह तथाहि कृत्या
प्रथमांतमेतत् याकृत्याशत्रुणाकृतासाकृत्याकृत्याकृते पुनः मृगामिव गृहागतं मृगीकशेत ततो यावज्जी
वं अनपगमायामृगादिषुशावत्संवै इति ९ अग्निरिवैतत्प्रतिकूलमनुकूलमिवोदके सुवीरथ्यरवर्तं तो
कृत्याकृत्याकृते पुनः ९ कृत्याकृत्याकृते प्रतिपुनर्वर्तं तो कइव सुवीरथ्यइव सुवयतीति सुवः सुवहे
तः एतादृशः रथ्यइव यथा सुवजनकोरथ्यः अधिष्ठात्राप्रस्त एणान्नयसतेएवंकृत्ययाकृत्याकर्त्तायावज्जीवे
नत्याज्य इतिभावः किंच कृत्याकृतासन्तीकृत्याकृते पुनरेतगात्रमाप्नोति कः किमिव अनुकूलमस्यपा
लकेउदकमिवसमुद्रोदकमिवकर्मभूतेयति अग्निरिववडवानलइव यथावडवानलः समस्यपालकेसमु
द्रोदकेप्राप्यआप्रलयेनम्रजति तथाकृत्याकृत्याकृते प्राप्ययावज्जीवंमात्यजतितिभावः अन्यच्च सैवकृत्या
मांप्रतिपत्त कः किमिव प्रतिकूलेस्वनाशहेतुभूतं उदकमिव कर्मभूते समुद्रोदकातिरिक्तनदीतडागा
युदकमिव अग्निरिववडवानलातिरिक्तः कर्तृभूत अन्योग्निरिवयथासमुद्रोदकादिरिक्तनदीतडागापु॰

दकेस्वनाशहेतुभूतेप्राप्यवडवानलातिरिक्तोगृहाद्यग्निः शाम्यतितथैवमांप्राप्यपरकृताकृत्यास्वयमेव शाम्यति
ॐ. तिभावः इति १२ इतिमृपप्रसंस्मानन्दविंदरितित्रयोदशार्धेस्तकंव्याख्यातं इतिश्रीद्विवेदश्रीश्रीपतिकनिष्ठतन
२९ यवासुदेवविरचितायांकृत्यानिर्हरणस्तकगणव्याख्यायांबालबोधविवेकिन्यांमृपप्रसंस्मानन्दविंदरितित्रयो
दशार्धेस्तकव्याख्यानंसमाप्तम् ९ अथक्रमप्राप्तेयोनेवक्तारितिद्वादशार्धेस्तकंव्याख्यायते तत्र योनइतिद्वादशर्धेसू
क्तः कृत्यादूषणदेवतमानुष्टुभमनेनकृत्याप्रशमनायकृत्यामस्त्रौदितिः यस्य कारेतिद्वहतोगामीनुष्टुप्कृत्याकृत
मितिपथ्याद्वहतीतीत्यनुक्रमणिका अथक्रमशोव्याख्यायते तत्राद्यातावद् योनेवक्तारामेपात्रेयोवक्तामिश्र
मन्ने आमेमांसेकृत्यायोचक्रुःपुनःप्रतिहरामितामिति १ हेकृत्योपजमानेप्रतिवदतीतिसर्वत्रज्ञेयं तस्यवध
तिपदार्थेतेअकेमांसिन्यदार्थेकृत्यांयांचक्रुःपुनः प्रतिहरामितामित्यनुषंजनीयंसर्वत्र तत्सर्वत्रस्पष्टंभविष्य
ति अथप्रकृतं हेयजमानतेतवसंबंधिनिआमेअपक्वेपात्रेमृत्तिकायवगोधूममाद्युत्पिष्टमधूकपलाशकदल्या
दिपत्रत्वगादिनिर्मितेपात्रेदीपाधाधारभूतेशरावादौअन्नघृतशार्करागुडादिस्थापनपात्रेवायांकृत्यांचक्रुः शा
त्रवइतिसर्वत्राध्याहरणीयं तांकृत्यांपुनरहंप्रतिहरामि तस्यैवकृत्याकर्तुः प्रतिकूलांविपरीतफलदांकृत्वा २९

हरामिनाशयामितवानक्तलोकत्वेनपर्यसिद्धं ग्रथच हेयजमानेतेनवसेवंयिनिमिश्रपमन्येहृतडग्धदधिमधु
गुडशर्कररादिमिश्रितेपात्रेग्रामेग्रपक्केभक्षणयोग्येपवगोधूमादिपिष्टेगूर्जरादिभाषयाकुलेर्यादिशाहृवा
च्येयोहृत्पोशत्रवस्थक्कुःतोहृत्योऽनरहंप्रतिहरामि शाम्वत्सर्वे किंच तेग्रामेग्रपक्केमांसेप्रसिद्धेयोहृत्योश
त्रवस्थक्कुःतोहृत्योऽनरहंप्रतिहरामि नन्वभोःस्थलत्रयेपिकोपिभावोनबुद्ध्यतिचेत् क्रमेणावगच्छस्वभा
वेप्रपत्रोम्रता तथाहि ग्रामेपात्रेदीयामायमरयात्रेहृत्याकरणेयवपत्रदीयादिशोतिः पततितत्रतत्रकृत्यासे
वारणेवधार्यमितिभावः ग्रामेग्रपक्केपात्रेग्रन्नादिस्थापनपात्रेतस्थाप्यमानेषत्रघृतादिषुहृत्यासेवारणेव
धार्यमितिभावः एवमेवमधूकपलाशकदल्यादिपत्रनगादिनिर्मितेपिरहस्ये एवंप्रथमेपदार्थेग्रामेपा
त्रेत्रवधमभावोज्ञेयः एवमेवग्रामेग्रपक्केमिश्रपमन्येहृतडग्धादिमिश्रितेयवगोधूमादिपिष्टेगूर्जरादिभाष
याकुलेर्यादिशाहृवाच्येतहृत्यासेवारणेत्रक्षणेनेतरेग्रजीर्णेतेनजानितैविसूचिकादिरोगैर्वधमर्थमि
तिभावः ग्रन्यच्च ग्रामेग्रपक्केमांसेहृत्यासेवारणेतयाकायनिष्पत्तामदायितवंधार्यमितिभावः एवमग्रे
पिप्रतिपदार्थेहृत्यासेवारणस्यभावऊहनीयोविद्वद्भिः बहुधमलेखोपि द्रुमलेभावःप्रश्नेडचिततमोहवा

ल इति १ यांतेचक्रुःकृकवाकावजेवायांकुरीरिणि अवांतेकृत्यांयांचक्रुःपुनःप्रतिहरामितां इति तेकृकवा
ॐ. कौकृत्यांयांचक्रुःतांपुनःप्रतिहरामीत्यन्वयः कृकवाकौकृकृशब्देनशब्दानुकरणं कृकंएवमाकारकंशब्दं
२० वक्तीतिकृकवाकुः तस्मिन्कृकवाकौग्रामकुक्कुटेप्रसिद्धेकृकवाकुःसावित्रइतिपशुसमाम्नायेविज्ञायतेकृ
कवाकोःपूर्वंशब्दानुकरणंचवेहतरमितियास्कः अथच तेअजेवायांकृत्यांशत्रवश्चक्रुस्तांपुनः प्रतिहराम्येह
मितिसंबंधः अजेनजायतेपुनरालब्धःसन्मनुष्यलोकेकिंतु देवयोनिंगच्छतीत्यजःतस्मिन्नजेच्छागे यद्वायं
पशवाश्छिन्नस्तृणगुल्मलतादयः वाछंतिदेवयोनिंतेनतिर्यग्योनिगताअपिस्मरणात् अन्यदप्याह तेकुरीरि
णियांकृत्यांचक्रुस्तांपुनःप्रतिहरामीति कुरीरिणि कौशृंगिपायोरीरणंरीरः यावननिमित्यर्थः तद्वीरंविद्यतेयस्या
सौकुरीरीतस्मिन्कुरीरिणिमृगी ईमहे यामीतियाज्ञाकर्मेस्वरिरीहिमिमोहीतिपठितत्वात् प्रसिद्धहिवमस
म्हगस्यग्राममध्येतेत्रादिषुहतस्यर्थगमने तत्रयावनस्मपवर्यंतेयस्मिन्देशेमृगःकृमस्तस्मिन्धर्मोन्त्रिचोयतेत्यादि
स्मृतेर्धार्मिकाणांगृहेषुमृगगमनाकोदशाणामशुचित्वे तेनयथोक्तएवार्थः अपरमप्याह अवांतेकृत्यांयांचक्रुः
पुनःप्रतिहरामितामिति अवांअवतिपालयतियत्नमालम्ब्यासतीतिअविर्मेषजातिः कृत्दिकारादहक्तिनःसर्वतो ॐ

क्लिन्नयोर्दितेकश्चतिरुरीषु तेनश्रवीशाद्दः नतश्रविशाद्दः तस्यामवां अश्वत्थकवाकुप्रभृतिषु चतवेपितन्नत्राशार्थे
प्रातःकालादिज्ञापनरूपतत्कार्यनाशार्थंवाकृत्याकरणेप्रत्येतवे तत्राशश्वस्वामिनोतिडःखदायकतेनवयः
प्रत्येतव्यः इति २ यांतेवक्त्रेरेकशफेपश्रुतामुभयादानोगर्दभेकृत्यांयोवक्रः पुनः प्रतिहरामितां इति ३
पश्चनोमद्योतेउभयादतिएकशफे योकृत्यांवक्रः तां पुनः प्रतिहरामीतियोजनिका एकशफे एकः मध्येद्वयी
भावमप्राप्तः शफः खुरोयस्यासौएकशफः तस्मिन्नेकशफे कीदृशेउभयादतिउभयतः अग्रजह्वंवदंतायस्यअसौ
उभयादन्नतस्मिन्उभयादतिअश्वेप्रसिद्धे एकशफत्वस्यउभयादत्वस्यचगर्दभेपविशिष्टत्वेपिअतिनिंद्यत्वे
नतद्वयःस्वामिनोनिष्टोनभविष्यतीतिमत्वागर्दभेपिकृत्यांनिवारयन्तत्राह्वैवेन तेगर्दभेकृत्यांयांवक्रःपुन
स्तांप्रतिहरामीति अत्राप्यश्ववदेवसर्वायोजना तथाहि पश्चनोमद्योतेएकशफेउभयादतिगर्दःभेपशौयां
कृत्यांवक्रःतांपुनः प्रतिहरामीति गर्दशाह्व सवशाद्दः कुत्सितोनेयः श्रोतकर्मयोरतिकटुकसेन तेन
गर्दतिशब्दायतेश्रोतृणांमतिकटुकंशाद्दंकरोतीतिगर्दभः तस्मिन्गर्दभेप्रसिद्धेअप्रमत्त प्रारवत्सवे इति ३
यांतेवक्रुरमूलायांवलगंवानाराच्यां देवेनेकृत्यांयांवक्रःपुनःप्रतिहरामितां इति ४ अत्रवानराच्यामितिसे

हितापुस्तकेपाठोदृष्टः पदपुस्तकेनवा नाराचो इत्येवपदद्वयेसहजेपठितेदृष्टं नाराचीशब्देनतुबाणजातिर्नोतथा
उ॰ ग्रवीशब्देनचक्रुःक्रकवाकादिस्त्रियामपिविग्रविजातिवत् अथयोजनिका सावैव अमलायांवानाराच्यांकृत्यायेव
२१ लगंवाशात्रवस्यकुक्षौपुनःप्रतिहरामीति तामित्यस्यकृत्याविशेषणस्यवक्ष्यमाणस्यसमासमपिपरिदृश्यमानस्य
स्त्रीलिंगस्य अत्रतुवलगस्यपुल्लिंगस्यविशेषणत्वेनतमिति पुल्लिंगत्वेनविपरिणामोज्ञेयः वलगशब्देन
वकृत्याविशेषणंवोच्यते वलेवलेकृत्याकन्तेःशात्रुवधसमर्थंगच्छतीतितिमुतस्या रक्षोहणंवलगहनमित्ये
वमादिषुमाध्यंदिनादिशाखासुवलगशब्दस्यकृत्याविशेषितस्यैवदृष्टत्वात् एवंवलगशब्दोनिरुक्तः अथनारा
चीशब्दोनिरुच्यते तत्रैवं नृणांसमूहोनारं नारं अवतिवधार्थंगच्छतिइतिनाराचोबाणः लोकेपुल्लिंगत्वेना
तिप्रसिद्धतमः अत्रतुस्त्रीलिंगोनिःसंदिग्धः डीबंतत्वेन तेनबाणजातिवाचकत्वमपिनिःसंदिग्धं तेनतेना
राच्योबाणजातौ कीदृश्यो अमलायांनविद्यतेमलंयस्याःसाअमलातस्यांअमलायांमलरहितायांवाशब्दा
त्समलायांवामलसहितायांवायांकृत्यायेवलगंवाकृत्याविशेषं यन्ददौनित्याभिशस्तेवध्यमतयक्ष्णः अश्रुतोपिज्ञे
यः शात्रवस्यकुक्षौपुनःप्रतिहरामीत्यर्थोबोधनीयोबालैः बाणजातेस्तुद्वैविध्येदृष्टे लोहप्रवेशेनसमलत्वम् २१

कटितिद्विपदचतुष्पदादिविषजननसमर्थं अमूलतममपिहर्त्तुं अप्राणिशार्ङ्गदेहकावस्थादिनिर्मितीगोलका
दिस्पर्शकरणसामर्थ्योयेन घुणाक्षरन्यायेनकदाचित्तवटकाघतिदृढप्राणिविषजननसमर्थमपिहर्त्तुं यद्वा
नेअमूलायांनोवाखावायांकृत्वायंवल्गांवाशत्रवश्चक्रुस्तेपुनः प्रतिहरामीत्यन्वयः तत्रान्वयकरणेवाशाहृस
अमूलायामित्यनेनैवसाकंवाशाहृस्यसंबंधात् अमूलायांनाराचो वाशाहृतत्रार्थोसिद्धोयांनअमूलायांमू
लरहितायांमूलाभिधयत्ररहितायां मूलाभिधनक्षत्रजन्मजनितदोषरहितायांमूलाभिधनक्षत्रजन्मजनित
दोषनिर्हरणक्षमायांवा ज्येष्ठधांशान्तसंत्याकोष्ठ्यांशत्रवोयांकृत्वायंवल्गांवाचक्रुस्तेपुनःप्रतिहराहरामी
त्यस्यार्थः प्रकाशनीयोबालैः प्रतख्याख्यानेअमूलायामित्यत्रअग्निरौणपाहृत्नेराश्रयणं अथोमत्राहेर्वस
हेयजमानतेनवसंबंधिनिदेवेशत्रवोयांकृत्वाचक्रुस्तांपुनःप्रतिहरामीत्यन्वयः नाराचोबाणजातोकृत्या
करणंतस्याः शत्रुहननसामर्थ्याभावार्थं द्वितीयव्याख्यानेअमूलायांशान्तोषध्यांकृत्याकरणंतस्याः मूल
जनितदोषनिर्हरणसमर्थ्यार्थं देवेकृत्याकरणंसस्याघनिष्पत्त्यर्थं इति ४ यांतेचक्रुर्गार्हपत्येपूर्वाग्नाउत
डश्चितः शालायांकृत्यायांवक्रुः पुनःप्रतिहरामितां इति ५ उडाश्चितः उः उहंभावं वितयांतिनेडाश्चितः उ

हभावर्वेतत्रत्यर्थः यद्वा ङः ङः त्वं परस्पदातव्यमितिपैवितयंतितेङश्चितः अथवा ङः ङष्टांकृत्यांपरवप्मर्ययेपवि
ॐ. तयेतिङैतेश्चितः अपिवा त्रिषापिवितयंतीमत्रमेविन्वेतिसेविन्वेतितेङश्चितः विमृवयते तेशात्रयः गार्हपत्ये
२२ प्रसिद्धेअपराग्नौयोक्रुत्यांवक्रुस्तोपुनः प्रतिहरामीति गार्हपत्यशब्देनवअपराग्नितविशेषात्दक्षिणाग्निरपि
लक्ष्यते तेननैतद्दक्षिणाग्नावपियांकृत्यांवक्रुस्तांपुनःप्रतिहरामीतिसिद्धेङतअपिच ङश्चितःप्राग्वत् तेषा
त्रयः पूर्वाग्नौआहवनीयेयांकृत्यांवक्रुस्तांपुनःप्रतिहरामीति पूर्वाग्निशब्देनवादक्षिणाग्निर्लक्षणीयः तस्य
स्यदक्षिणाग्नेर्गार्हपत्यादाग्नेयकोणेगार्हपत्याहवनीययोरंतरालेषोडशमध्यावितिपदेपातात् आग्नेयको
णस्यचपूर्वदक्षिणयोरुभयोर्दिशोर्मध्येविद्यमानत्वात् पूर्वत्वमपिलाघटीत्येवंततश्चपूर्वाग्निशब्देनापिद।
दक्षिणाग्निः सर्वेनलक्षयितशक्यइतिवाक्षैः सर्वेनप्रतिपत्तव्यं तेनाग्नित्रयेपिकृत्याप्रतिहरणेप्रयोक्तव्यं शा।
लाशब्देनशालास्थिताअपासनाग्निर्लक्ष्यते अपासनाग्नेः शालाग्निपदवाच्यत्वस्यसर्वत्रप्रसिद्धत्वात् तेननै।
शालायांङतङश्चितःप्राग्वत् किंच सभ्यावसथ्ययोराधानपक्षेपूर्वाग्निशब्देनैवसभ्यावसथ्यावप्युपलक्षणी
यौ सभ्यावसथ्ययोराहवनीयाद्विहारत्वेनवमादिस्पलेपुतयोः साहचर्यस्पष्टत्वात् तयोश्चआहवनीयात्तस्य २२

वैस्यामेव दिशि आधानस्य विहितत्वात् तेन तयोराधानपदेशः वा अग्निशब्देनैव आहवनीयो ग्राह्यः स्वस्य यान्ता
अग्नित्रयं लक्ष्यते तेन पंचस्वपि अग्नौ तेषु अग्निषु कृतस्यानिवारणं प्रत्येतव्यं अथ यस्मान्नैव ग्रौउत्तरार्द्धं चैव न तदाह तथाहि शा
लायां ते अपामसने अग्नौ यो कृतं यो वक्र स्तो पुनः प्रतिहरामीति अग्निषु सर्वत्र कृतस्याकरणं स्वगोयजनक्रतार्थे
इति ५ यो ते वक्रः सभायां यो वक्र राष्ट्रदेवने यद्देषु कृतं यो वक्रः पुनः प्रतिहरामितो इति ८ उत्तङ्गाश्रितः
इति पदद्वयमनुवर्तनीयं उत्तङ्गाश्रितः ते सभायां सह भासंते उपविष्टा विद्वज्जना अत्रेत्यधिकरणव्युत्पत्त्या सभा
शब्देन विद्वज्जनाध्ययनाध्यापनशालोच्यते तेन च सभाशब्देन सभायां स्थितः सभ्याग्निर्लक्ष्यते यथ एष सभाया
मग्निरिति श्रातपथश्रुतेः तेन ते सभायां सभ्ये अग्नौ यो कृतं यो वक्र स्तो पुनः प्रतिहरामीति तथा तत्र सभायां सभ्य
स्यायनशालायां ते अपि दैवतेन तत्र क्रियमाणे ते कृते यो कृतं यो वक्र स्तो पुनः प्रतिहरामीति अपि च तेत्र
देषु प्रसिद्धेषु तेन तत्र भूतस्यायनेषु यो कृतं यो वक्र स्तो पुनः प्रतिहरामीति अत्रापि सर्वत्र कृतस्याकरणं तत्र कार्यं
नाशार्थे इति ९ यो ते वक्रः सेनायां यो वक्र विघ्नापुये डडभौकृतं यो वक्रः पुनः प्रतिहरामितो इति १०
ते नवसेनायां इनेन ईश्वरेण स्वामिना सहितायां वनरंगवाहिन्यां यो कृतं यो वक्र स्तो पुनः प्रतिहरामीति तथा

उ॰ तेश्वामुखे इषुशब्देनबाणः तल्लक्षणोश्वामुखे श्वामुखमात्रोपलक्षणमेतत् तेनतेनवडवामुखमात्रे शत्रुवायोक्त्यां
वह्निस्तांपुनः प्रतिहरामीति तथा तेडेडभौ डुडुंभश्चवमाकारकशब्दकारिणि बहुदेशभाषया दमामो इतिप्र
२२ सिद्धे कृत्यो यावन्नकृस्तांपुनः प्रतिहरामीति डुंडुभिरितिशब्दानुकरणं डुमोभिन्न इतिवाडंडभ्यतेवांस्यादृयकर्म
णउत्तियास्कः इति ७ यांतेकृत्यांकूपेवेदधुः श्मशानेवानिचख्नुः सद्मनिकृत्यांयावकृत्पुनः प्रतिहरामिता
इति ८ तेकूपेप्रसिद्धे यांकृत्यांअवदधुः अधः उदकमध्ये स्थापयामासुः तांपुनः प्रतिहरामीति कूपशब्देनव
वापीतडागाद्युदकालयमात्रंलक्ष्यते तेनतत्रापिकृत्यानिवारणप्रसेतव्यं तथा तेश्मशानेवामनुष्यदहनस्था
नेप्रसिद्धेवाशत्रवोयांकृत्यांनिचख्नुः खनअवदारणे अवदारणेनवागर्त्तंकृत्वातत्रकृत्यांमनुष्याकारपुत्तलि
कांकृत्वासत्रगर्त्तेनिखायमृत्तिकादिनाअतिहच्छन्नंरक्षयामासुः तांकृत्यांपुनः प्रतिहरामीति अपिच तेस
द्मनिगृहेयांकृत्यांशत्रवश्चक्रुः तांपुनः प्रतिहरामीति अत्रकूपाद्युदकालयेपुरुकृत्यावधमनेउदकनाशार्थं
उदकपानादिनाशत्रुवधार्थंवा श्मशानेकृत्यानिखननंतेषांप्रतिकृत्याकरणंतस्यप्राणिमात्रस्यमरणेनश्मशा
नभस्मीभावेअपिसेवयनार्थमिति भावः सद्मनिकृत्याकरणंगृहाणांगृहेषुवर्त्तमानानांसर्वेषाममपिपदार्थानां २३

वथार्थमितिभावः इति ८ यांतेचक्रुः पुरुषास्थेअग्नौसंकसुकेचयां म्रोकेनिर्दाहेक्रव्यादे पुनः प्रतिहरामितां
इति ९ तेनचपुरुषास्थेपुरुषास्थिनि जात्यभिप्रायेणैकवचनं पुरुषास्थिषु पुरुषाणांपौरुषेयेनानांअति
पराक्रमवतापरमप्रेमास्पदानांपुत्रादीनामस्थिषु श्मशानेवोयांकृत्यांराजयक्ष्मादिरोगनिदानभूतांचक्रुस्तांपुन
प्रतिहरामीति तथा तेनचसंकसुकेचअग्नौसंकसतिसंगच्छतेस्वाश्रयेणजठरेणसार्कंस्वयमाश्रितः सन्नि
तिसंकसुकःशरीरेनजठरवह्नी तस्मिन्संकसुकेजाठरेअग्नौशत्रवोयांकृत्यांअग्निमान्द्यरूपांचक्रुस्तांपुनः प्रति
हरामीति वर्तते अयते लोटते लोठते स्पदाति कसतिसर्पेति इतिगतिकर्मसुकसतिः पठितः तेनच
योक्तव्यार्थः अथसंकसुकस्याग्नेः कृत्याजनितानांयमाग्नीनांम्रोकेनिर्दाहेक्रव्यादमितितृतीयपादेतत्त्रया
णामपिप्रतिहरणमाह तथाहि संकसुकेअग्नौजाठरेअग्नौम्रोकेकृत्याजनितेम्रोकेविण्मूत्रयोर्मोचनेअती
सारादिरोगनिदानभूतंआग्नेयंमेपुनः प्रतिहरामि तथा निर्दाहेनिश्चितोदाहः निर्दाहः अतिदाहः सर्वेषांगा
त्राणांभस्मसाभावः तेननिर्दाहेसंकसुकस्याग्नेर्द्वितीयेधर्मेकृत्याजनितेपुनः प्रतिहरामि तथा क्रव्यादम्
भावप्रधानोनिर्देशः क्रव्यंमांसंअत्तिभक्षयतीतिक्रव्यात्तत्क्रव्यादेक्रव्यात्वमित्यर्थः तेक्रव्यादेक्रव्यात्वेमां

सभवत्कतंसंकसकस्यामेस्तुतीयं यमेंकृत्वाजनितेष्वनः प्रतिहरसमीति इति ९ अपथेनाजभावेनानापथेतः प्र
उं. हिएमसि अधीरोमर्याधारेभ्यः सेननभाराचिना इति १० अपथेननपेथाः इति अपथ्यंतेन अपथेन अमार्गेणवे
२७ दविहद्वेनजहारमांप्रतिग्राभिमुखेन हृतवान् मम गृहेआनीतवानित्यर्थः तोपरकृतोकृत्वापथ्यामार्गेणवेद
विहितेनमार्गेणकृत्वाप्रतिहरणस्तकगणपाठादिविध्यनमार्गेणेतियावत् तेनमार्गेणकृत्वा इतोमन्त्रः प्रहि
एमसि प्रहिएमः हृदीकुर्मः कथंकृत्वाहृदीकरिष्यसीतिमत्वाउत्तराद्धेनतदेवविशदयति तथाहि अहंअधीरः
नधीरः अधीरः कृत्वयाभीतः सन् मर्याधीरेभ्यः मरणंमर्या तत्रप्रकृताकृत्वामरणंज्ञेयं तस्यांमर्यायांकृत्वा
मरणेकृत्वानाशनेधीरेभ्यः अभीतेभ्यः कृत्वानिर्हरणस्तकगणेभ्योहेतुभ्यः अविसाश्रवनेनरक्षणेनस्वीयेनकृ
तातांकृत्वामांसेजभारसेजहारसेहृतवानासि यतः इति ११ यस्यकारनशाशाककर्णेशाश्रेपादमंगुरिं वकारमहम
स्मस्मसमगोभगावद्भ्यः इति १२ यः शाग्र्यः वकारकृत्वामित्यार्थात् सकर्णेतोकृत्वाकर्णेनशशाक शङ्कसामर्थ्ये
समर्थोनवभूव यतः सकृत्वाकर्णेयादंमदीयेवरणेशाश्रेश्रितवान्सेवितवान् किंव अंगुरिं अंगुलिंपादीव
यवमपिशाश्रेप्रारवत् अतएव सः अस्मभ्यंसपरिवारेभ्यः भगवद्भ्यः कृत्वाप्रतिहरणस्तकगणपाठेनकृताभा २७

गपगुक्तेभ्यः स्वर्येश्रभगाः भगरहिताः भाग्यरहिताः सन् भद्रं मंगलमेव चकार अर्थात्स्वस्य अभद्रं चकारेति सिद्धम् इति ११
कृत्याकृतेन कृत्वलगिनेमालिनेशापथेय्ये इंद्रस्त्रेहेत महता वधेनाग्रिविंध्यास्तया इति १२ कृत्याकृते कृत्याकारिणा व
लगितम् वलगो विधते यस्या सौ वलगी तेन वलगिनेवलगवंते कृत्याविशेषकारिणे वक्कुरमूलापामित्यत्रवलग
शब्दो व्याख्यातः मूलिनेमूलवंतेनाकालिकशत्रुहननसमर्थानेकमूलज्ञानवंते शापथेय्ये अहमेनं हनिष्यामि
वनवेश्यर्थेमरिष्यामि अस्मिन्नर्थेममगुर्वादीनां शपथ्याः एवं शापथेकर्तृ येभ्यः शापथेय्याः तेषु शपथेय्यं अवथ्यशप
थेइंद्रशं कृत्याकारिणं इंद्रो महता वधेन हंतु वधेन वज्रेण हंतु तथा अग्निः अस्तपाश्वलेष्टहं यानीयस्त्वा अस्त्रगः शृ
हृगतः गार्हपत्यादिरूपः तेम महता वधेन विध्यतु इति १२ इति यांते चकुरिति द्वादशर्चं सूक्तं व्याख्यातम् इति श्रीदिवे
दश्रीश्रीपतिकनिष्ठतनयावासुदेवविरचितायां कृत्यानिर्हरणसूक्ताणव्याख्यायां बालबोधविवेकिन्यां यांते च
क्रुरिति द्वादशर्चं सूक्तव्याख्याने समाप्तम् ७ अथ कृमप्रामेषु प्रतीचीनफल इति त्वं सूक्तं व्याख्यायते तत्र प्रती
चीनफल इति तृचं शुक्रोऽपामार्गवीरुद्देवतमानुष्टुभमनेनमंत्रोक्तां देवतां डरितापमृष्टिमपार्थयंदित्यनुक्रम
णिका तत्राद्यातावत् प्रतीचीनफलो हि त्वमपामार्गरुरोहिथ सर्वान्मच्छपथाँ अधिवरीयो यावयाइतः इति १

ॐ·
२५

उपसृकप्रत्यङ्हि संबभूविथप्रतीचीनफलस्त्वं सर्वान्मच्छपथाँअधिवरीयोयावयावधं इत्येतयाईशानांत्वेतित
तृतीयस्यउतोअसीत्यस्यसूक्तस्यसमम्पाव्याख्यातयायद्यपिप्रायेणगतार्थंतथापिव्याख्यायते तत्रयवयेतियौतिर्मिश्र
णार्थः अत्रतुयवयाइति यौतिरमिश्रणार्थः इतिविशेषः यौतेस्तुमिश्रणामिश्रणार्थत्वात् उभयत्रापियथा
व्याख्यातोऽर्थस्तथोपपद्यते हेअपामार्गअपमार्जयति दूरीकरोतिपरकृतोपकृत्यामित्यपामार्गः सकण्टकदलैर्हतः
सञ्जीवान्अवतप्यपर्यटादिसाधनभूतः क्षारः तेषामपिविशेषः प्रसिद्धः तस्यसंबोधनेहेअपामार्गहियतः निश्चितेवात्र
प्रतीचीनफलः अनिशायितकण्टकसंयुतत्वादसि अतः परकृतकृत्यायाअपिप्रतीचीनफलः विपरीतफलदोभू
त्वारुरोहिथप्रादुर्बभूविथप्रादुर्भूतोऽसि अतएवसर्वान्सकलान्शापयेयान्परकृतान्मद्विषयकान्शपथान्
अपेयाज्ञः कृत्याकृत्वामयाअपेवप्रयोक्तव्यः इत्येवमादिप्रतिज्ञारूपान्वरीयोवरतरंउरुतरंवायथास्यात्तथा व
रीयोवरतरमुरुतरंवेतियास्कः अपिईश्वरीभूत्वाअपिरीश्वरइतियतः पाणिनिः स्मसार् इतोमन्त्रः अस्मात्म
द्वेषणात्जनात्यवयाः दूरीकुर्याः इतिशार्वयेहं इति १ यद्दुःष्वप्न्यंयच्छमलंयद्वाचेरिमपापया त्वयातद्वि
श्वतोमुखापामार्गापमृज्महे इति १ यत् वाचेरिम इतिपदानि हेविश्वतोमुखअपामार्गविश्वतः सर्वतः स २५

वीरुत्स्वपि दिव्यमुखोनिशाखाप्रशाखाप्रशाखाद्रूपाणि यस्यासौ विश्वतोमुखः तस्मात् संबोधने हे विश्वतोमुख ईदृश
हे अपामार्ग भगवन् त्वं येषां यापाप्यायापकृत्याकृत्यायातुधानाः तेडः खेडः खेजनके कृते जनिते तत्वादि तेडः खेदं
वैरिमगाक्षेम शापयाम त्वमाग्निमदनएषोः येगात्मर्थानिप्राप्यथो इति वशामनान् तयाकृतयाकृत्यया तेन तडः
स्मृते डः खेदं हे अपामार्ग तव प्रसादात् अपमृज्महे दूरी कुर्मः नाशयामः अपस्तवौ मृजिनो शार्थः प्रत्ययेन तयः अन्यच्च
हे विश्वतोमुखोपामार्ग त्वं यद्वा अथवा यथा पापया याथवा मलं शासस्व सम्मलं मलरूपं शत्रुभूतं खेडः खेडः अत
जनिते वैरिमतया पापया तव मलं खेडः अपमृज्महे भगवत्सर्वं इति २ शपावेदनाज्ञानाखिनावेडेन यत्वसंतानिम
अपामार्गे तया मलं तपसा वेनदपमृज्महे इति ३ हे अपामार्ग शपा वदता शपाः इति शपामादेनायस्यासौ शपावद
न्तेन शपावदता इति शपा मदेतेन ईदृशेन कृता खिना कृत्सिता निखानि विधेयस्यासौ कृतत्वीतेन कृतखि
ना इति कृत्सितगले त्वाखवना इत्यभूतेन पंडेन षष्ठ रहितेन पर कृत कृत्या जनितेन डः मृता भियेन डः ईदृशेन पापे
न सहयद्वयं आसि मास्थिताः तस्मात् तवैव यन्तया अपमृज्महे इति भगवन् यः शुद्धः पिंगादो वालिना निलका व
लो विलि षः खेडो षेडः खेलतिस्नमदायनदीयत्वधेनमदकैभिप्रगाह्य यदासीदकेमुखमासंदेतायास्मा अ

षष्ठेसूक्तेदन्यस्यातेदनिजह्येतिभ्रूणहत्यायैस्वाहेत्यथतेनिःषेधंतिनिषिद्धपाप्मानोपयामाभावेनेतिपापस्वरूपेशंगावा
उ॰ यनसूत्रायभिहितेप्रसिद्धे इति २ इतिप्रतीचीनफलोहितमितितृचेसूक्तेव्याख्याते इतिश्रीद्विवेदश्रीश्रीपतिक
२९ निष्ठतनयवासुदेवविरचितायांकृत्यानिर्हरणसूक्तगणव्याख्यायांबालबोधविवेकिन्यांप्रतीचीनफलोहितमि
तितृचसूक्तव्याख्यानेसमाप्तम् ८ अथक्रमप्राप्तेमयप्रतिसरइत्यर्थसूक्ताभिधेयकेकेदशर्चेद्वादशर्चेवमिलिताद्वा
विंशकेसूक्तद्वयेव्याख्यायते तत्र अयंप्रतिसरइतिद्वाविंशकेसूक्ते कृत्याद्रूषणदेवत्यमन्तमंत्रोक्तदेवत्यमानुष्टुभमाद्यो
परिष्टाद्बृहतीद्वितीयात्रिपाद्विराड्गायत्र्यन्तेनेदइतिचतुष्पाद्विराड्जगतीतदग्निरितिसंस्तारपंक्तिर्भूरिगेतदंयद्इतस्यपरिष्टा
द्बृहतीयेस्वाक्त्वमितिद्वेककुम्मत्यायाःकृत्याइतिचतुष्पात्पुरस्कृतिर्जगत्यस्मैमणिमितित्रिष्टुबुन्नमोऽग्रसीतिपथ्यापं
क्तिःकश्यपस्त्वेतित्र्यवसानाषट्पदाजगतीयस्त्वाकृत्याभिरितिपुरस्ताद्बृहत्यैंद्राग्नेवमेतिगर्भात्रिष्टुब्वामाहृत्यदितिवि
राड्गर्भाप्रस्तारपंक्तिरस्मिंत्रिद्वइतिपराविराट्त्रिष्टुप्पुरस्तात्निदाविशत्मिज्यवंसानानामष्टपाद्विराड्गर्भाभूरिक्शक्वरीति
त्यवक्रमणिकातत्रायस्यायातावत् अयंप्रतिसरोमणिर्वीरोवीरायबध्यते वीर्यवान्त्सपत्नहाशूरवीरःपरिपाणः
सुमंगलः इति १ अयंप्रतिसरःप्रत्यन्तः वीरःविशेषेणईरयतिप्रेरयतिदूरेक्षिपतिशत्रूनितिवीरः अनएव वी २९

र्यवान् पराक्रमवान्शत्रुहननसामर्थ्योपेतः अतएव सपत्नहा सपत्नान् शत्रून् हंतीति सपत्नहा सकलशत्रुहं
ता अतएव सुवीरः सुराः शौर्योपेताः वीराः पुत्रादयो यस्माद्धारकादसौ सुवीरः अतएव परिपानः परितः सर्वतः सर्वे
षु देशेषु सर्वेषु कालेषु सर्वानपि पुत्रादीन्पाति पालयति बद्धः सन्निति परिपानः अतएव सुमंगलः सुष्ठु मंगल
मंगलरूपः यद्वा सुष्ठु मंगलानि विवाहादीनि यस्माद्धारकात्प्रतिबद्धानि भवेति असौ सुमंगलः ईदृशः प्रतिसरः बद्धः
सन्प्रतिशत्रून्अभिमुखतयार्थं सरति गच्छतीति प्रतिसरः प्रतिसरशब्दवाच्यः मणिः श्रीहियवादिः सर्वविधेपि वीराय
पुत्रादये कृत्याप्रतिहरणार्थं बद्धा नेकृत्याप्रतिहरणमंत्रेणानेना इति १ अयं मणिः सपत्नहा सुवीरः सहस्वान्
वाजी सहमान उग्रः प्रत्यक्कृत्या दूषयन्नेति वीरः इति २ अयं वीरः सपत्नहा प्राग्वत् सहस्वान् सहो विद्यते यस्यासौ स
हस्वान् बलवान् सहः यः वयः वर्गः इति बलनामसु पाठात् वाजी वाजो वेगो विद्यते यस्यासौ वाजी वेगवान् वाजी
वेजनवानिति यास्कः सहमानः सहते अभिभवति शत्रूनिति सहमानः उग्रः उद्गूर्णः अतितेजस्वी सुवीरः शोभ
ना वीरा यस्माद्धारकादिति सुवीरः प्रत्यक् प्रतिशत्रून् अभिमुखमेव वर्तते इति प्रत्यक् ईदृशः मणिः कृत्याः परकृताः कृत्या
दूषयन्नेति अस्मान् अभिवेधनार्थम् इति शेषः इति २ अनेनेंद्रो मणिना वृत्रमहन् अनेना सुरान् पराभावयन् मनीषी

अनेनाजयद्यावापृथिवीउभेइतिमेअनेनाजयत्त्वादिशश्चतस्रः इति ३ इंद्रः ऐश्वर्योपेतः प्रसिद्धोदेवराजः अन्वेना
ॐ मणिनाबद्धेनहत्वेनसशत्रुंअहनत्हतवान् वृत्रोवृणोतेर्वावर्त्तते वीवर्द्धतेर्वेत्यादियास्कः सएवेंद्रः मनीषीम
२७ मनीषाविद्यतेयस्यासोमनीषीमेधावान् मनीषी मेधती विपा तामनश्चित् इति मेधाविनामसु
पाठात् अनेनबद्धेनमणिनाअसुरान् असंतिक्षिपंतिशत्रुभूतान्देवानितिअसुरादैत्याः तानसुरान्दैत्यानप
राभावयत् पराभूतवान्पराभवप्रापितवान् अनेनइमेअतिप्रसिद्धेउभेअपिद्यावापृथिवीअद्यावापृथि
व्यौअजयत्जितवान् अनेनचतस्रोपिप्रदिशःदिशोविदिशश्चाजयत् परस्परंहेतुहेतुमद्भावः सर्वत्रबोद्ध
व्यः प्रतिपदंकियद्वालेख्यं अतिस्पष्टत्वात् इति ३ अयंस्राक्त्योमणिः प्रतीवर्त्तः प्रतिसरः ओजस्वान्विमृधोव
शीसोअस्मान्गोत्वसर्वतः इति ४ अयंयः ओजस्वान्बलवान्शत्रुहननसमर्थोबालोयेतः ओजः पाजः श
वः तवः तरः त्वक्षः इतिबलेनामसुपाठात् अतएवविमृधः विशेषेणमृध्यंतेहिंस्यंतेप्राणिनोयेनबद्धेनस
तिविमृधः यद्वा विमृधःविगतोमृधः संग्रामोयस्मात्बद्धात्असौविमृधः यस्मिन्बद्धमात्रेहिशत्रवः पला
यंतेभीताः संतःतेनमृधः संग्रामःकैः साकंकर्त्तव्यइतिमत्वा मृधः अमर्द्दंतासौमपेयायदेवा मिद्धोनपात् २७

मम्नुप्रमित्यादौमृपिर्हिंसार्थइतिस्कंदस्वामिभाष्ये तत्रपूर्ववत् किंशाशास्तु हिंस्येतेहितत्रप्राणिनः अयम
तःस्तमत्वमास्मृपस्कः विनत्र्यंद्रमृध्येजहीतितिनिगमो इतिनिघंटुभाष्ये अतएवचवशीस्वाधीनवृत्तिः स्वाम्यः
स्वाक्विषुगृहकोणेषुभवः स्वाम्यः कृत्याकारिभिरस्मदीयः गृहकोणेषुनिखातइत्यर्थः ईदृशोयःप्रतिवर्त्नैः
येप्रतिकृत्याकृतानेप्रतिवर्त्नेतेअसौप्रतिवर्त्नैः अतएवप्रतिसरःप्रागवत् उत्कृम्नतोयोमाणिरस्माभिर्बद्धः तत
उप्सायकंठादौषद्धःकृत्यानिर्हरणस्तकगणप्रयोगेणप्रतिषद्धशक्तिकोवाकृतःसोस्मान्नसर्वतःपातु इति ४
तदग्निराहतदुसोमआहबृहस्पतिःसविताततदिंद्रः तेमेदेवाःपुरोहिताःप्रतीचीःकृत्याःप्रतिसरैरजंतु इति ५
तेकृत्यानिर्हरणकारिणोयेदेवाः अग्न्यादयःप्रसिद्धाःपुरोहिताःपुरःपूर्वमेवप्रार्थनायाहितेयेभ्यस्तेपुरो
हिताःप्रार्थनांविनेवहितकारिणइत्यर्थः तेप्रतीचीः प्रतिप्रातिकूल्येनकृत्याकर्तॄः अंचंतिगच्छंतिताः प्र
तीच्यः ताः प्रतीचीःपरकृताःकृत्याःकमप्युताःप्रतिसरैर्मणिभिरस्माभिर्बद्धैः निरजंतुदूरेक्षिपंतु इत्यहमे
वकेवलंब्रवीमिअग्निः सवितेति न किंतु तदग्निराहमयोच्यमानंतदग्निरप्याह उअपिच सोमस्तदाह
अग्नेरपिउत्तत्तआहइत्यनुवर्त्तनीयं तथैवचयोज्यतेस्माभिः उअपिच बृहस्पतिस्तदाह उपिंद्रश्चसवितातदाह

सर्वस्यप्रसवितासूर्योपितदाह तदिंद्रःअग्न्यउग्रमाह इतिपदद्वयमेवानुवर्त्तनीयंतत्पदस्यवर्त्तमानत्वात् उग्रपिव
ॐ इंद्रसकलैश्वर्योपेतःसकलदेवराजस्तदाह इति ५ अग्नेतद्दयेद्यावापृथिवीउताहरुतसूर्योतेमेदेवाःपुरोहिताः
२८ प्रतीचीःकृत्याःप्रतिसरैरजंतु ६ अहेद्यावापृथिवीद्यावत्पृथिव्यौद्युलोकपृथिवीलोकौकर्मभूतौ अग्नेतः अं
तरामध्येममपरकृतानांकृत्याशेवमध्येव्यवधायकत्वेनममकृत्याभिःसहसंबंधमभावार्थंदयेस्थापयामि
उग्रमग्रपिवाअग्रहःदिवमेअग्रहरभिमानिनेदेवविशेषेअग्नेतद्दधे उतमग्रपिव सूर्यमग्नेतद्दयेप्रावत् तेमेदेवाइत्या
दिप्रावत् इति ७ येस्थानंवमणिंजनावर्माणिकृणवते सूर्यइवदिवमाहस्वविकृत्यावाधयतेवशी इति ८
येजनाःस्वाक्षंमणिं अयंस्वाक्षोमणिरित्यव्याख्याते कर्मभूतेवर्माणिपरैःशरीरोपरिविधार्थंप्रदिषाः
माणवाणधाद्युपनिवारकलोहादिनिर्मितसन्नाहरूपंकृणवतेकुर्वते तेजनाःकृत्याःपरकृताःकर्मभूता :
वशीवशिनःस्वाधीनाभूत्वाविवाधतेविशेषेणवाधंते वशी वाधते इत्युभयत्रैकवचनेबहुवचनस्थानेदृष्ट
व्यंजनानांविशेषणत्वात् कइव दिवंस्वर्गंद्युलोकंआहस्वबशीस्वाधीनहस्तिसूर्यइव यथादिवमाहस्तंसूर्यःकृ
त्याहूपाणिनमांसिविशेषेणबाधते तद्वदित्यर्थः लिंगसंख्याविभेदेपिउपमानोपमेयता विभक्तिःपुनरेकैवउप २८

मानोपमेययोः इति दृष्टं तदार्ष्टान्तिकयोः एकवचनबहुवचनरूपभेदेपि दूषणाभावो ज्ञातव्यः अतएव दृष्टां
नाभिप्रायेणैव वक्षी बाधते अस्तूभयत्र श्रुतावेकवचनेन श्रुते अतएव दार्ष्टान्तिके बहुवचनेन व्याख्यातो वि
परिणामोप्युपपद्यतेतरा इति ७ स्राक्त्येन मणिना ऋषिणेव मनीषिणा अजैषं सर्वाः पृतना वि मृधो हा
न्मि रक्षसः ८ अहं स्राक्त्येन मणिना व्याख्यातेन सर्वाः पृतनाः संग्रामान् अजैषं जितवानस्मि केनेव
मनीषिणा मेधाविना ऋषिणा इव शुक्रेणेव इति शुक्रोक्ते तपोबलतत्कल्पातरीणां मनीषिणां अन्यं शुक्रा
भिध ऋषिर्दृष्टा इति ज्ञातव्यं किंच मृधः मृधिर्हिंसार्थ इति लिखिते तेन मृध्यो हिंसकान् रक्षसः राक्षसान् स्रा
क्त्येन मणिना विहन्मि विशेषेण हन्मि इति अत्रापि केनेव मनीषिणा ऋषिणेव इति दृष्टान्तो ज्ञातव्यः इ
ति ९ याः कृत्या आंगिरसीर्याः कृत्या आसुरीर्याः कृत्याः स्वयंकृता या उ चान्येभिराभृताः उभयीस्ताः परा यन्तु
परावतो नवतिं नाव्या अति ९ याः कृत्याः आंगिरसीः आंगिरस्यः आग्नेय्यः अंगिरा उह्याग्निरिति श्रुतेः अ
ग्निसेविभ्यः अग्न्यादिसर्वदेवसेविभ्यः दैत्यकृता अग्निः सर्वा देवता इति श्रुतेः देवकृता इत्यर्थः तथा याः
कृत्याः आसुरीः आसुर्यः दैत्यसेविभ्यः दैत्यकृता इत्यर्थः ता उभयीः उभय्यः उभयविधा अपि कृत्याः कर्तृम

तानाव्याः नावातार्याः नाव्याः नौकातार्याः नदीः कर्मभृताः नवतिं नवशतानि तथा नवनवतिः नवनवत्यधिका
ओं. २९ नि नवशतानि ९९९ एकेन नवतिशब्देन लक्ष्यंते नवपदस्य नवतिं विभोगात् नवनवतीनाव्याः प्रतानि इत्ये
वमादिश्रुतिषु अस्यार्थस्य दर्शनात् परावतः अतिदूरवर्त्तिनीः आके पराके परावैः आरे परावते इति दूरस्य
इति दूरनामसु पाठात् तेन अतिदूरवर्त्तिनीः नौकातार्याः नदीः नवतिशब्दोपलक्षिताः ९९९ नवनवत्यधि
कानि नवशतानि अति अतिक्रम्य परायेत्वपलायेन तथा याः कृत्याः स्वयंकृताः स्वयमेव परद्वषीर्घ्येकृताः परैः
कृत्यानिर्हरणसूक्तगणप्रयोगेण स्वेषुवानीयस्थापिताः याउचयाअपि वकृत्याः अन्येभिः अन्यैः स्वातिरिक्त
जनैः आभृताः आहृताः ताउभयीः परावतो नवतिं नाव्या अतिपरायेंत इति प्राग्वत् अस्मिन्महत्यर्णवे अंतरिक्षा
ई इंद्रो विष्णुः सविता रुद्रो अग्निः प्रजापतिः परमेष्ठी विराड्वैश्वानरः ऋषयश्च सर्वे इति १ इंद्रः विष्णुः सविता रु
द्रः अग्निः परमेष्ठी परमे अत्युत्कृष्टे स्थाने ब्रह्मलोके तिष्ठतीति परमेष्ठी ईदृशः विराट् विशेषेण स्वाधिकरणा
र्थे राजते शोभते असौ विराट् हिरण्यगर्भस्वरूपः इति विशेषेण द्वयविशिष्टः प्रजापतिः प्रजानां पालको ब्रह्मा
वैश्वानरः वैश्वानरः कस्माद्धि स्थावराज्ञयति विश्वमेनेन नरान्नयंतीति वापि वा विश्वानर एव स्वार्थात्प्रत्ययतः सर्वाणि भू २९

नानितस्य वैश्वानर इति निर्वचननिरुक्तः वैश्वानरपदाभिधेयः अग्नेरेव मूर्तिभेदः सर्वे ऋषयश्च वसिष्ठविश्वामि-
त्राद्याः अस्मै यं प्रतिकृत्याहुतानस्मै मणिं व्रीहियवादिरूपं दमेकवचं धारयत नव अनुष्याति प्रार्थयामो वयं इति ११ ५
उनमो अस्तोष धीनामनड्वान गतानामिव यात्रः श्वपदामिव यमैच्छा याविदामते प्रतिस्पाशनमेतिनं इति १२
अत्र सर्वत्र सूक्तेऽस्मिन् शाहो मणेर्विशेषणानि ज्ञातव्यः सहस्राक्षो भवतीत्यादिषु अग्रेतनीषु ऋक्षु योऽविभक्तो सेमणिरु
त्याद्यभिधानात् तेन अस्मा भाधायामप्यृचि मणिरेवाभिधेयः सच व्रीहियवादिरूपः सर्वविधः साप्यश्वरणोपि
गृहीतेशकुन्हन्यापि व्रीहियवरूपपण्यग्राह्यः आख्यानन्तयवातिसम्पतमोयद्यपि भवेत्तथापि बालबोधार्थं
विशदतयैतावाहविवितां अस्य व्याख्या हे व्रीहियवरूपमणे इत्यर्थे सिद्धे ज्ञातव्यं उषधीनां व्रीहियवादिरू-
पाणां कटित्वगम्यमानानां सर्वविधानां धन्यानां नाम येसपवत्तव उनमः श्रेष्ठोऽसि भवसि व्रीहिभिर्यजेत य
वैर्यजेत इत्येवमादिश्रुतिषु व्रीहीणां यवानामपि उभयीनामेवौषधीनां यागसाधनत्वस्य प्रसिद्धत्वं यतः
यत्त्वां वयं ऐच्छाम अभ्पलप्याम तेप्रतिस्पाशने शत्रूणां प्रतिबाधने अनितं प्रतिष्ठेकैं तिसमीयवतिं नमेव
तिंनमेव अविदाम अलभामहि स्पशा बाधने विठ्लाभे पतीयातु उभयत्र ज्ञातव्यो अनितमिति कंउ

उं॰
३०

सेतस्य स्थाने तेइत्येतत् ज्ञातव्यं तथोतमतेरुष्टांतद्वयमाह अनड्वान् जगतामिव व्याघ्रः श्वपदामिवेति जगतां
जंगमानां सर्वेषामपि भारवाहकानां मध्ये अनड्वानिव अनः शाकटं वहतीत्यनड्वान् रथवाहको बलीवर्द इ
व यथा तेषां मध्ये उत्तमः तथेति पुनः श्वापदां परप्राणवियोजनेन परमांसभक्षकाणां हिंस्रजंतूनां मध्ये
व्याघ्र इव यथा तेषां मध्ये उत्तमस्तथेति इति यद्वा सर्वे लिखितेषु उत्तो असवेषुकादिस्येवमादिषु अग्र
मेष्योषधीनां ततस्त्वमप्योषधे अपामार्गो अजायथाः इत्येवमादिष्वाथर्वणेषु ऋग्वेदिकेपि या ओषधीः
पूर्वाजाता इति सप्तर्षिसूक्ते प्रायः विशेषतोपि त्वमुत्तमास्योषधे तव वृक्षा उपस्तयः उपस्तिरस्तु सोऽस्मा
स्माकं यो अस्माँ अभिदासति इत्येवमादिषु अपामार्गस्यैव ओषधिशब्दवाच्यत्वस्य प्रसिद्धत्वात् उत्तमो अस्योष
धीनामित्यनेनापि अपामार्ग एव दृष्टांत इति ज्ञातव्यं ॥ सपत्नहा व्याघ्रो भवत्यथो सिंहो अथो वृषा अथो सपत्न
कर्शनो यो बिभर्तीमं मणिं इति ९ यः कल्याणिं हिरण्यकामः इमं व्रीहियवादिरूपं मणिं बिभर्ति कंटकरक
षादिषु धारयति स इत्थं सपत्नव्याघ्रो भवति कल्याकारिणप्रतीत्यर्थे सिद्धं अथो अपि च यो बिभर्तीमं मणिं स
इत्थं सिंहो भवति यावत् अथो अपि च सपत्नहषां इंद्रो भवति इंद्रवद्देवं सपत्नाक्रमो भवति यावत्सर्वम्

अथोअपिच सपत्नकर्शनः सपत्नाञ्शत्रून्कर्शयति हंतीति सपत्नकर्शनः सोपिसएवभवतियोबिभर्तीमंम
णिं इति १२ नैनंघ्नंत्यप्सरसोनगंधर्वानमर्त्याः सर्वादिशोविराजतियोबिभर्तीमंमणिं इति १३ योबिभर्ती
मंमणिंएनंमणिधारयितारं अप्सरसोनघ्नंतिनहिंसंतिनगंधर्वाः गंधर्वाअपिनैनंघ्नंति नमर्त्याः मर्त्यामनु
ष्याअपिनैनंघ्नंति किंच योबिभर्तीमंमणिंससर्वादिशोविराजतिसर्वास्वपिदिक्षुविशेषेणादीप्यतेहिरण्यानि
हैरण्यजनितेनतेजसेतिभावः इति १४ कश्यपस्त्वामसृजतकश्यपस्त्वासमैरयत् अबिभस्त्वेंद्रोमानुषोबिभ्र
त्संश्रेषिणेऽजयत् मणिंसहस्रवीर्यंवर्मदेवाअकृण्वत इति १५ अत्रहेममणेरुत्पत्तिमहारोहेर्वेदयेत्तातव्यः
तथाहि हेममणेर्व्रीहियवादिरूपकश्यपःसृष्टिकर्ताश्रुतिस्मृत्यादिष्वतिप्रसिद्धऋषिस्त्वामसृजतसृष्टवान् सृ
ष्ट्यादौ सएवकश्यपः हेममणेत्वांसृष्ट्वातदर्थंसिद्धं पश्चात्समैरयत् अमन्त्र्यधारणार्थंप्रेरितवान् तदेवोत्तरेण
दर्शयन्नाह हेममणेइंद्रःसकलैश्वर्योपेतोदेवराजःत्वांत्वाअबिभः डुभृञ्धारणपोषणयोः धारितवान्हिरण्यानि
हैरण्यकामश्चेतियावत् अमन्त्र मानुषेमनुष्यलोकेहेममणेत्वांबिभ्रत् धारयमाणोयोनरोभवतिससंश्रेषिणे
संश्रेषःसंश्लेषःहननार्थंअतिसमीपवर्तिनंतद्धिघातेयस्यअसौसंश्रेषीतस्मैसंश्रेषिणेसंश्लेषिणेहननार्थंअ

निःसमीपवर्त्तिनोकृत्याकारिणेनरायश्चञ्जयत्जितवान् द्वितीयार्थेवर्त्तथीज्ञातया इतिपञ्चदशावृध्मह्मसहेत
ॐ· हेतमद्भावेनव्याख्येये तृतीयोप्यर्थवेः प्राकृतैः सहहेतमद्भावेनैवयोजनीयः तथाहि हेमणेपत्तांमानुषावि
३१ भुत्सेश्रावणेजयत्तमेववांमणिंसहस्रवीर्येसहस्रावायिकपराक्रमोपेतेदेवाःसर्वेपिवमेकवर्वेयंग्रकृएवतक्रत
वेतः इति १४ यस्ताहृत्ताभिर्येस्याद्दीत्ताभिर्यैस्तैर्यस्ताजिघांसति यस्मकमिदंतेजाद्दिवज्रेणशतपर्वेणा इति ५
यवैदेतिपदेवारहयेयोऽसं शुक्रोपजमानेप्रतिभुते हेइंद्रसकलैश्वर्योपेतास्मदीययजमान यः शत्रुः कृताभिः
त्वात्वांजिघांसति यस्सदीत्ताभिः यत्रसंबेपिनीभिर्दीत्ताभिःमेत्रदीत्ताभिर्वात्वाजिघांसति यश्चयत्नैः इत्युव
द्यौ श्यनाजिरोमृद्धांतकोदरपविशोषेक्रिदोमहःश्यनश्चाभिवरणीयाइत्येवमादिभिवरणीयेयैस्तैस्त्वांजिघां
सति इत्युक्तोथोत्तराद्धेवैनकृत्यानिर्हरणमेत्रप्रयोगवीर्येवलात्तस्मिन्नेतरिंद्रंसंवार्यतेनेंद्रेणसाकंग्रभेदमा
पन्नेनमेवकृत्याकारिवध्यंर्थेश्राशीदनिनप्रोत्साहयति तथाहि हेइंद्रसकलैश्वर्योपेतदेवराजत्वंयस्मकप्रतिकू
लोभूत्वाशतपर्वणावज्रेणतेकृत्याकारिणंजहीति इति १५ यपामिदंयतीवर्नेदेजसात्वंजयोमणिः यजांय
नेवरदत्तपरिपाणः समेशनः इति १६ यपामिदंत्रयमेवाहिपतीवर्नःप्रतिशत्रून्याति प्रतिकूलोभत्वावर्नेने ३१

इति प्रतीवर्त्तः ओजस्वान् शत्रुहननसामर्थ्योपेततेजस्वान् अत एव संजयः सम्यक्प्रकारेण जयति शत्रूनिति संज
यः अत एव परिपाणः परि सर्वतः पाति रक्षतीति परिपाणः सर्वतः पालयिता अत एव सुमंगलः शोभनानि मंग
लानि पुत्रादिविवाहादिरूपाणि यस्मात् सोयं सुमंगलः ईदृशो मणिः व्रीहियवादिः प्रागुक्तः प्रजापतिनेव रक्षतु पाल
यतु इति १९ असपत्नं नो अधराद् असपत्नं न उत्तरात् इंद्रासपत्नं नः पश्चाज्ज्योतिः शूर पुरस्कृधि इति १० हे इंद्र नो अस्मा
कं सपरिवाराणां अधरात् दक्षिणस्यां दिशि असपत्नं सपत्नाभावोस्तु तथा नो अस्माकं उत्तरात् उत्तरस्यां दिशि असपत्न
मस्तु तथैव नः पश्चात् पश्चिमस्यां दिशि असपत्नमस्तु हे शूर सकलशत्रुहननसमर्थ शौर्योपेत नः पुरः पूर्वस्यां
दिशि ज्योतिः शत्रुहननसमर्थं तेजः कृधि कुरु इति प्रार्थयामो वयमनेन कृत्यानिहरणमंत्रप्रयोगेण इति १०
शर्म मे द्यावापृथिवी शर्म द्यावापृथिवीप्रभृतीन् देवान् प्रार्थयते तथाहि द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ मे मम व
र्म कृत्यानिवारकं तेजो दधातु तथा अहः अहरभिमानी देवविशेषः मे वर्म दधातु प्रागवत् तथा सूर्यो मे वर्म
दधातु तथा इंद्रश्च इंद्रोपि मे वर्म दधातु तथा अग्निश्च अग्निरपि मे वर्म दधातु तथा धाता दधाति धारयति
सृष्टिमिति धाता सृष्टिकर्त्ता ब्रह्मापि मे मम वर्म कृत्यानिवारकं तेजो दधातु स्थापयतु इति प्रार्थयामो अनेन कृ

ॐ
३२

स्यानिर्हरणमंत्रप्रयोगेण इति १८ ऐंद्राग्नं वर्म बहुलं यदुग्रं विश्वे देवा नातिविध्यंति सर्वे तन्मे तन्वं त्रायतां सर्वतो बृह
दायुष्मान् जरदष्टिर्यथासानि इति १९ यत् उग्रं शत्रूणामसह्यं ऐंद्राग्नं इंद्राग्न्योः संबंधि बहुलं वर्म कृत्यानिवारकं ते
जःकर्मभूतं विश्वे विशंति प्रविशंति सर्वान् अर्थतः प्राणिनो यदेते विश्वे सर्वप्राणेषु प्रविष्टाः सर्वे पृथिव्यादयः पंचा
पि देवाः दीव्यंति क्रीडयंति सर्वप्राणिन इति देवाः सर्वप्राणिनां क्रीडयितारः चेष्टाकारकाः न अतिविध्यंति न अ
तिक्रम्य विध्यंति तन्न तदेव हृहत्त्वम ते उग्रं ऐंद्राग्नं बहुलं वर्म कवचं मम तन्वं शरीरं सर्वतः सर्वेषु देशेषु सर्वे
षु कालेषु च सर्वेभ्यः प्राणिभ्यश्च सर्वेभ्यः शत्रुप्रदिष्टेभ्यः कृत्यासामर्थ्येन अर्वेभ्यः बहुलादिभ्यश्च अशुभेभ्यः कृत्या
निर्हरणमंत्रप्रयोगेण त्रायतां पालयतु तथा यथा अहं जरदष्टिः जीर्णे बहुरीवापि अशुष्मान् आयुष्योपेतः
शतायुर्वै पुरुषः इत्युपेतया पिदीर्घायुष्योपेतः असानि भवेयं इति १९ आमारुहद्देवमणिर्मह्या अरिष्टतातये
इमं मेथिमभि संविशध्वं तनूपानं त्रिवरूथमोजसे इति २० उत राहं वैरं ममितिं दर्शनादयमितत्येलं बु तेनायं
कृत्यानिर्हरणे अति प्रसिद्धो देवमणिः देवानां अग्न्यादीनां संबंधी अग्न्यादिभिर्देवैरधिष्ठितः ईदृशो व्रीहियवादि :
केनादौ धार्यमाणो मणिः मह्यं मह्यं अरिष्टतातये अरिष्टस्य अरेषणस्य अहिंसनस्य परैः कृतस्य कृत्यादेरूप ३२

सहिंसनस्यसेवधिनोऽभावस्यतानेपि तनुविस्तारे विस्तारायविस्तरार्थंमामांश्रा अहृदत्तत्वाहृद्वान्
अयमर्थः अग्न्यादिभिर्देवैर्मणिरयंधिष्ठितः मणिनावाहमधिष्ठितः तेनपरहन्तेहन्माहृपंमहृयहिंसनेनतदा
भावस्यविस्तरः सुतरामपायमतइति अतोहेतोः त्रिवरूथेतिस्वएवदेवताः इतिमेनरित्वमुस्मानाअग्निर्वायुः
सूर्यइत्याद्यनेकश्रुतिनः त्रिवरूथंत्रीणिहर्म्याणिअंतरिक्षस्वर्गीहृपाणिवरूथानिगृहाणियस्मासौत्रिवरूथः
तंत्रिवरूथं वरूथं छर्दिः छादिः छाया वर्म अज्मेतिगृहाणि इतिगृहनामसुपाठात् इत्यमूतेलोकत्रय
गृहे अतएवतनूपान तनूः पातिपालयतिअस्मीनतनूपानः तेतनूपानेअस्माकंसपरिवाराणांशरीराणांपा
लयितारंइमेमामाहृदंमेधिं मेध्यतिआक्रोशकमेतियास्कः तेमेधिंशत्रूणामाक्रोशयितारंभवेतोनेनहन्ता
स्यानिहेरणमेत्रअपोरोणमपावस्यहेतवाःइत्येवंविधंआक्रोशंकुर्वाणंदेवमणिं ऐजसेहन्तानिहेरणस्वम
र्थतेजसेतदर्थंअभिअभिमत्वीभूपहेअग्न्यादयोदेवाप्यूयेसेविशेषेसेविहाभवथइतिप्रार्थयेहमनेनमेत्रअ
योरेण इति २ अस्मिंनिद्रोनिदभावनृत्वमिमेदेवासोअभिसेविश्वे दीर्घाउत्वायशतशारदायायुष्मा
नरदक्षितिपेयासतव इति २१ इंद्रःसकलेभ्यओपेतोदेवराजः अस्मिनूकंदाहोयरितेदेवमणेनृम्ह्यतेनिद

ॐ. ३३

पातनितरांधारयनस्थापयत अस्मे पुमन्ने इंद्रिये वसु अतिपननामस्वपादान किंच दीर्घायुत्वायदीर्घायुषाय
दीर्घायुष्यप्राप्तये तदेवविशदयति प्रातशारदायेति शारदिरोगबाहुल्येन प्रायोमरणंसंभाव्यते तेननतेनिवा
रयतिप्रातशारदाय शतशरत्संवत्सरंजीवनाय तदर्थंहेदेवासः अग्न्यादयोदेवाः इमंदेवमणिंअभिसंविशध्वं
मितिशेषवत् अथवत्वर्षपादेनापि आयुष्मन्तमेवाशास्यते तथाहि अहंजरदष्टिः जीर्णशरीरः यथाअसत्स्यां
भवेयंतथाआयुष्मान्दीर्घायुष्योपेतःस्यामिति ममजरांविनाकृतांजनितेअकालमरणंकदापिमास्तु क्रम
प्राप्ते शतायुर्वैपुरुषइति श्रुतिसिद्धंजरानंतरंमरणमास्त्विति भावः इति २१ स्वस्तिदाविशांपतिर्वृत्रहाविमृ
धोवशी इंद्रोवध्नातुतेमणिंजिगीवाँअपराजितः सोमपाअभयंकरोवृषा समारभन्तुसर्वतोदिवानक्तंचविश्व
तः इति २२ स्वस्तिदाअविनाशात्मकः विशांसकलप्रजानांपतिःपालकः वृत्रहासर्वडष्ठहंतापिसन् विमृधः
संग्रामरहितोविविधसंग्रामोवा वशीस्वाधीनवृत्तिः जिगीवान् शत्रुजयनाशकर्मा वृषासर्वकामानांसेक्ता
इत्येवंभूतोयइंद्रः सहेयजमानतेनवसर्वकामदंमणिंबध्नातु किंच सएवसर्वतस्मात्वारभन्त अस्मादरेण
एतेमेवार्थंपुनराह विश्वतः सर्वतः सर्वेषुदेशेषुसर्वेभ्यःशत्रुभ्योदिवादिवसेनक्तंचरात्रावपिएवंसर्वेष ३३

पिकालेषु त्वां रक्षतु इति प्रार्थयामी नेन क्रमान्निर्हरणमंत्रप्रयोगेण इति २२ इति श्रयं प्रतिसरः इति सरः इतिश्र
र्थे सूक्ताभिधेयं द्वाविंशर्चं सूक्तद्वयं व्याख्यातं इति श्रीद्विवेदश्रीश्रीयातिकानिवनतनयवामदेवविरचितायां कृता
निर्हरणसूक्तगणव्याख्यायां बालबोधदीपिकायां अथ अयं प्रतिसरः इति अर्थे सूक्ताभिधं द्वाविंशर्चं सूक्तद्वयं व्याख्या
तं समाप्तम् १ इति योऽकल्पयन्निर्व्याजेन प्रतिज्ञातानि निर्हृष्यां हृषिरसीन्यापि द्वेषापि कृत्यानिर्हरणसूक्तानि व्या
ख्यातानि अर्थशास्त्रमनेन व्याख्यातं --- न प्रतिज्ञातं क्रमप्राप्तं योऽकल्पयंतीत्यर्थे सूक्ताभिधेयं द्वात्रिंशदर्चं सूक्तद्वयं व्या
ख्यायते तत्र तावत् प्राचीनसूक्तकल्पोऽलिख्यते सयथा ॐ नमोऽथर्ववेदाय ब्रह्मलोके सुखासीनं सर्वलोक
गुरुं शिवं सर्ववेदमयं साक्षात्सर्वतेजोमयं परं सर्वविद्यापरं शश्वत् ज्ञानोपायास्मि वेहरं प्रणम्य सर्वे देवाश्च
ऋषयः समुपागताः वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिः कपिलस्तथा नारदश्च शुकः कण्वो विश्वामित्रश्च कश्यपः
अगस्त्यश्च पुलस्त्यश्च डवी मार्कण्डकादयः एवमादिमुनीश्रेण्यां हेदमब्रवीत् पितामहं पप्रच्छ वसुनिश्रेष्ठः शौ
नकः समहातपाः अथर्ववेदस्य महात्म्यं यथावद्वक्तुमर्हसि उवाच तस्मै देवेशो रहस्यं परमं शिवं सर्ववेदमयं
साक्षादथर्वणमिहोच्यते तदग्रं मंत्रभागेषु प्रत्यंगिरसमुच्यते पञ्चत्रिंशद्वचोक्ताः सर्वकार्यार्थसाधकाः

रा

ॐ
३५

गस्मादृग्रुत्तराः साक्षात्त्रैलोक्यविजयेपराः शिवेनोक्तामयालब्धाः समाहितमनाः शृणु शांतौ पुष्टौ समृद्धौ वम
श्यमृत्युभये तथा आभिचारिककर्माणि शांत्यादिग्रहनिग्रस्ताभिचारिके निग्रहानुग्रहे चैव सर्वपापहरे शुभे भूतप्रेत
पिशाचादिग्रहबाधनिवारणे गजाश्वयोः प्रशान्तिस्यात् राष्ट्रशांतिर्ज्वरापहे स्वदेशभ्रंशनाशने परचक्रभयाव
हे सर्वशत्रुक्षयकरे हस्तिस्तंभनिवारणे उत्पातशांतिर्देवानां कोपशांतिस्तथैव च ग्रहशांती रोगशांतिः कृत्याशा
न्तिस्तथैव च एवमादीनि कर्माणि सिध्यन्ति फलवंति च कुलहृदयविशुद्धात्मा मंत्रार्थे ज्ञानकोविदः शांतबुद्धिः प्र
सन्नात्मा जितक्रोधो जितेन्द्रियः दंभाहंकारमोहादिरहितो ज्ञानविक्रमः य[illegible]नयोगासनाहृष्टः सर्वाभीष्टप्रसाध
के मंत्रमार्गे समे लब्धास्यकः सर्वविजयी विनियोगमथो वक्ष्ये तत्त्रात्रिंशद्वर्णपरं प्रत्यंगिरानाम ऋषिश्छन्दो
नुष्टुप् प्रकीर्तितं उग्रावकृत्यादेवः स्यात् सर्वारिष्टविनाशनी विनियोगोऽत्र सर्वेषु कार्येषु वतथाविधः लक्षयेत्स
त्ययान्सर्वान्ब्राह्मणेनैव योजयेत् प्रयुक्तो ब्राह्मणे मंत्रो विपरीतफलप्रदः अथ प्रयोगः तत्रादौ प्राजापत्येन ब्र
ह्मकूर्चेन वा पंचगव्यादिना वा शरीरशुद्धिं संपाद्य हविष्याशी ब्रह्मचर्यादिकृतनियमः सन् कृस्नायुतजपान्मंत्र
सिद्धिर्भवति यां कल्पयंतीत्यादि भुजप्यमंत्रोनेकृत्यावैरम्रगृह्णाम्यांनमः पुनस्तमेव मंत्रं पठित्वा सिद्धवाहिनित ३५

ज्येनीभ्यांनमः पुनस्तमेवजन्यमंत्रंपठित्वामहाबलेमध्यमाभ्यांनमः पुनःपठित्वामहाभैरविघ्ननामिकाभ्यान
मः पुनर्मंत्रांतेसर्वेपरकृत्योच्छिदिनिकनिष्ठिकाभ्यांनमः पुनःषष्ठामाहृत्वौसर्वेपरमंत्रोच्छेदिनिकरतल
करपृष्ठाभ्यांनमः एकवैतस्यायवत्राहानैः एवंहृदयादिन्यासंकृत्वाततोध्यानमाचरेत् सिंहीसिंहसंस्थांवीम
र्वीभगवतःश्रोत्कृत्यनेत्रोज्वलांशूलखड्गकपालपाशडमरुचयायहस्तांभुजो दंष्ट्राकोटिविसंकटास्यकु
हरामारक्तनेत्रत्रयीबालेंदूज्ज्वलमौलिकांभगवतींप्रत्यंगिरांभावये ततोडगीगायत्रीजपेत् वार १० का
त्यायनैविद्महेकन्यकुमार्यैधीमहि तन्नोडगीप्रचोदयात् ततःस्वात्मरक्षांकुर्यात् तद्यथा योमइत्यादि
मन्त्राणांप्रत्यंगिराऋषिः अनुष्टुप्छंदः इंद्रादयोदेवताः आत्मरक्षार्थेविनियोगः योमेपूर्वेगतःपाप्मा
पापकेनेहकर्मणा इंद्रस्त्वंदेवोराजाजंभयतुस्तंभयतुस्तंभयतुशोषयतुमारयतुकलितस्मैप्रपद्यन्तु
स्वतेममशिवंममशुभंममशान्तिःस्वस्त्ययनंमम इंद्रायनमः इंद्रोमेदेवःप्रीतोभवतु १ योमेग्निगतः
पाप्मा अग्निस्त्वंदेवोराजा अग्नयेनमः अग्निर्मेदेवःप्रीतोभवतु २ योमेदक्षिणागतःपाप्मा यमस्त्वंदेवो
राजा यमायनमः यमोमेदेवःप्रीतोभवतु ३ योमेनिर्ऋतिगतःपाप्मानिर्ऋतिस्त्वंदेवोराजा निर्ऋतये

ॐ. नमः निर्ऋतिर्मेदेवःप्रीतोभवतु ४ योमेपश्चिमगतःपाप्मा॰ वरुणस्तंदेवोराजा वरुणायनमः वरुणोमे
देवःप्रीतोभवतु ५ योमेवायुगतःपाप्मा वायुस्तंदेवोराजा॰ वायवेनमः वायुर्मेदेवःप्रीतोभवतु ६ यो
३८ मउत्तरगतःपाप्मा सोमस्तंदेवोराजा सोमायनमः सोमोमेदेवःप्रीतोभवतु ७ योमईशानगतःपाप्मा
ईशानस्तंदेवोराजा ईशानायनमः ईशानोमेदेवःप्रीतोभवतु ८ योमब्रह्मगतःपाप्मा ब्रह्मातंदेवोराजा
ब्रह्मणेनमः ब्रह्मामेदेवःप्रीतोभवतु ९ योमेभूमिगतःपाप्मा॰ अग्निस्तंदेवोराजा अग्नयेनमः अग्निर्मेदेवः
प्रीतोभवतु १० योमआकाशगतःपाप्मा वायुस्तंदेवोराजा॰ वायवेनमः वायुर्मेदेवःप्रीतोभवतु ११ योमेन्त
रिक्षगतःपाप्मा द्यौस्तंदेवोराजा दिवेनमः द्यौर्मेदेवःप्रीतोभवतु १२ योमेसर्वगतःपाप्मा विश्वस्तंदेवोरा
जा विश्वेनमः विश्वेमेदेवःप्रीतोभवतु १३ एतैर्मन्त्रैरात्मरक्षांकुर्यात् ततस्ताम्रमयंमृन्मयंवाकलशंसं
स्थाप्यपयसाक्षीरेणवापूर्यशांत्यादिषु अत्राभिचारेषाङ्गेनपूरणं शत्रूणामभिचारेआयसःकलशःसार्षप
तैलेनपूरणं तत्रध्यानमयीवावर्णकमयीवाप्रतिमोविधायमहोपचारैःपूजयेत् शांत्यवोगिरसाउपचाराः
अभिचारेआसुराःउपचारा आयसीप्रतिमाविभीतकदारुमयीवाकुसवल्मीकमयीवाभवति राज्ञोकर्मे दधि ३८
तै

द्रजतं

एण स्नातः प्रत्यङ्मुखो वा कुर्यात् पलं तदर्द्धार्द्धमितं स्ववर्णं वा तगेणं स्याद्वशक्तौ शांत्यादिकार्येषु तयोरभावान्नाश्रे
णकुर्यात्तिमा गिरायाः आवाहनादिदत्तिणं तं महाराजोपचारैः संपूज्य ग्रहो रात्रमविच्छिन्नं गोघृतदीपं पुरतो व
स्थाप्य शांतिगणं पठेद्दारावं तेन वा अभिलिषितकामं मनसि विधाय मंत्रं सूक्तं वा गणं वा जपेत् तथा च गोपथब्राह्म
णे प्राङ्मुखो वा रपतो बहिः ष्णुपविश्य सहस्रकृत्व आवर्तयेत् तिं प्रतस्याथोः सर्वकर्माणि वे ति ब्राह्मणे तथा च कौ
शिकः सहस्रं हि गणहस्तौ मंत्रा हत्वो दश प्रयुक्तं सूक्तानाम प्रयुक्तं प्रोक्ता संख्यानादेशिकी विधौ सर्वारिष्टे तथा
पुष्पे भैषज्ये पौष्टिके विधौ मंत्रयोगः सम्प्रयुक्तः सर्वारिष्टनिवर्हणः महाव्याधौ महामायों वे व्याप्तत्वभिचारयोः प्र
योगो सूक्तमंत्राभ्यां तथा वाद्भुतदर्शने मंत्रसूक्तगणैः कार्यो गजकर्माभिचारिके असाध्यमपि यत्किंचित्साधयेद्विवि
धेकृते एकं द्वित्रीणि वा कुर्याद्बहु मिर्वदृढ याकृतं असकृत्क्रियमाणे हि दुःसाध्यमपि साधयेदिति योकल्पयेतौ
ति महामंत्रे सूक्तं वा शुक्लाष्टमीमारभ्य पर्वपर्यंतं डेंडं बदेंदं प्रत्यहं मात्रेषा रयन् शत्रुनाम संस्मरन् अष्टोत्तरसह
स्रं शतं वा प्रतिदिनं जपेत् पुरतो गिरायाः शत्रुर्महाग्रहग्रस्तो भवति कृष्णप्रतिपदमारभ्य चतुर्दशीपर्यंतं विभीतक
दंडमष्टप्रादेशमात्रमादाय शत्रुनामसंयुक्तं जपेन्महाव्याधिग्रहीतो म्रियते अर्कसमिधः कारस्करसमिधेवाभ

युक्तामिति पाठः पुस्तकान्तरे

ॐ
३८

ल्लातकसमिधो वा तैलाभ्यक्ताः अष्टोत्तरसहस्रं हुत्वा सप्तरात्रेण शत्रुक्षयो भवति केवलजपान्मासेन ग्रामाभिभूतो भ
वति मासेनाम्रियते ईश्वरालये श्मशानकाष्ठमष्टाङ्गुलं पत्रे शत्रुनामसंपुटकं मन्त्रं लिखित्वाष्टोत्तरसहस्रं जपि
त्वा प्रादेशमात्रे भस्मनि निखनेत् तत्क्षणाद्देवग्रामाभिभूतो म्रियते न कुलक्षयश्च भवति पापक्षयकामस्तु जलेना
भिद्रं जपेत् समस्तमहापातकोपपातकैः प्रमुच्यते ॐ उडुम्बरपत्रसपवित्रं सोदकं अपामार्गसहितं स्पर्शयन्नष्टाधिक
सहस्रं त्रिरात्रे पञ्चरात्रे सप्तरात्रे वा जपेत् सर्वकृत्यां निवारयति तेनोदकेन कृत्या गृहं गृहीतमवसिञ्चति सर्वकृत्या
निवारयति तेनैवोदकेन गृहं देवं वाप्लावयति चौरव्याघ्रादिभयं न पश्यति तेनैव मन्त्रेण गवां गजकन्या भूतप्रेता॰॰ वि
ल्वाग्रत्रगुग्गुलसर्षपकर्पासबीजकरवीरपुष्पैर्होमः घृतहरिद्रान्नतुषलवणैश्च हिरण्यं दक्षिणा तृतीयामृचं
जपन् ब्रह्मीभूत् इन्द्रराजब्रह्मकृत्याः निवर्तयति अक्षतैस्तिलैर्होमः अङ्गुलीयकं दक्षिणा चतुर्थीमृचं जपन्सर्वदेवकृत्सर्वकृ
त्या दूषयति अपामार्गसमिद्भिर्होमः हिरण्यं दक्षिणा पञ्चमीं जपतः शत्रुक्षयो भवति भिल्लातकसमिद्भिः सार्षप
तैलाक्ताभिर्होमः महिषी दक्षिणा षष्ठीं जपन् कृत्याकृतं विदारयति अभिचारशान्तिश्च तिलैर्होमः सुवर्णं द
क्षिणा यस्मो वाव परेहीति जपतः द्वादशरात्रं जपेत् कल्पगणान्वारयति देवताश्चापि तर्पयति तिलमाषहोमः द ३८

शत्वान्मोचयति प्रथमामृचं जपन् कपिलाक्षीरचरुं संपात्याभिमंत्र्य प्राश्नतमतीशादेश्यायेद्दीर्घायुष्यं पुत्रं जनयति
पालाशसमिद्भिः दधिमधुघृताक्ताभिरष्टसहस्रं जुहूयात् समभिर्दिवसैः ग्रहदोषान् शमयति अभिचारशांति
र्भवति विस्वर्गृहे जपन्नष्टसिद्धिर्भवति अयुतं जपन् परकृत्योच्छेदनं करोति दशायुतं जपन् स्वपरकृत्योच्छे
दो भवति यो कल्पयेन्नीति प्रथमामृचं सूर्वे पद्भ्यशतिपदमारभ्य तत्सर्वं पर्यंतं ताम्रपात्रे पंचगव्येन पूरिते संस्पृश्य
नाष्टाधिकमयुतमेकं प्रतिदिनं जपेयुः अष्टाधिकसहस्रं वा कपिलाक्षीरचरुं हविष्यं वा भेजानाः महाकृत्या
भ्रमरीः ... श्रोगि ... कृत्यास्वपरस्त्रीशूद्रकृतादिवधुरुषामराघभिचार ... सर्वकृत्यानि वारयेयुः अप
स्मृत्युभूतप्रेतपिशाचादिब्रह्मराक्षसयक्षगंधर्वविद्याधरस्कंदग्रहापस्मारादिसमस्तबाधा निवारयंति सर्वरो
गान्नाशयंति उत्तरोत्तरमहावृद्धिः सर्वशांतिश्च भवति शालितंडुलान्नाज्याक्तान्नित्यमष्टसहस्रं जुहूयात् सर्व
व्याधिनिवारणं भवति ग्रहग्रहः श्रीर्वर्द्धते सर्वत्वद्बाधनं शमयंति तिलमाषचरुं माज्येनाक्तमष्टसहस्रं जुहू
यान्महाभिचारशांतिर्भवति तिलतंडुलैर्ब्रह्मवृक्षसमिद्भिर्वाल्याक्तैर्मासमेकं महोत्तरसहस्रं हुत्वा सकला
व्याधिदुःखं हरंति महोत्पातशांतिर्भवति वर्षशतं जीवंति कृवलवर्द्धयेद्दक्षिणा ग्रामो वासीरवा श्रीः सर्वो

डॆ. ३८

[illegible]मादितीयामेवं जपन्कृत्वा कृत्यानिवशयति बिल्वपत्रगुग्गुलसर्षपकर्पासबीजकवीरपुष्पैर्होमः घृतहारि
द्रेतत्सूर्णं लवणं च हिरण्यं दक्षिणा तृतीयामेवं जपन्स्त्रीशूद्रराजब्रह्मकृत्याः निवर्त्तयति अघृतैस्तिलैर्होमः
अंगुलीयकं दक्षिणा चतुर्थीमेवं जपन्सर्वं वत्सर्वं कृत्वा दूषयति अपामार्गसमिद्भिर्होमः हिरण्यं दक्षिणा पं
चमीं जपतः शत्रुक्षयो भवति भिल्लातकसमिद्भिः सार्षपतैलाभ्यक्ताभिर्होमः महिषी दक्षिणा षष्ठीं जपन्कृ
त्याकृते विदारयति अभिचारशांतिश्च तिलैर्होमः सुवर्णं दक्षिणा सप्तम्या वायपरे हीतिवतस्वः द्वादशरात्रं ज
पेत् ब्राह्मणान्वारयति देवतानपि क्षयति तिलमाषहोमः दश गावो दक्षिणा अष्टमीं पितृस्य इति दर्शं एवं जपेत्
यतः कृत्यानतः गच्छति कृत्याकृतारं भक्षयति गजवाजिपशूनां शांतिर्भवति पालाशसमिद्भिस्तिलैर्वा
होमः दशगावो दक्षिणा नवमीमिति वतस्वः सर्वं वशयति स्तंभयति कृत्या अपमृत्युं जयति तिलतंडुलैर्घृ
ताक्तैर्होमः अश्वो दक्षिणा सुवर्णानि पंच च अभ्यकाकेनाम एवं नित्यमष्टाधिकसहस्रं जपेत् सर्वशत्रुक्षयो
भवति सर्वकृत्याप्रशांतिर्भवति सर्वलोकवशमानयति रुद्रालये सहस्रं जपेत् सर्वव्याधिगृहीतशत्रुर्भवति
लवणकार्पासबीजाभ्यां घृताक्ताभ्यामष्टसहस्रं जुहुयात् सूर्याभिमुखो ष्टाधिकशतं जपेत् महाहिस्तंभो ३८

भवति समुद्रमपि शोषयति पंचपलानि हिरण्यं दक्षिणा श्रीः योकल्पयेत्सर्वसूक्तेनु द्वात्रिंशद्गात्मकेन शत
वेश्वाहुतेन तिलतंडुलानाज्याक्तानष्टोत्तरशतं जुहुयात् मासेन महाश्रियं भवति एतेनैव सूक्तेन रजतदूर्वागव्यं
हुते अष्टोत्तरशताहुति प्रत्यहं जन्मदिने जुहुयात् महामृत्युमपि जयति सर्वपापक्षयश्च भवति जानुदघ्ने जले ज
पतोभिचारशांतिर्ग्रहशांतिश्च भवति कुंकुमकर्पूरचंदने पुरतः संस्थाप्याष्टसहस्रं जप्त्वा कुंभेनाभिषिंचेत् अभिचा
रकृत्यां नाशयति ग्रहदोषान्नश्यंति भूतप्रेतपिशाचापस्मारादयो नश्यंति वंध्या पुत्रं लभते कुमारी पतिं कन्यार्थी
कन्यां लभते नाभिमात्रे जले स्थितोदयात्समयपर्यंतं जपेत्सहस्रं सप्तदिनादर्वाक् महावृष्टिर्भवति वंजुलसमि
द्भिः पयसाक्ताभिरष्टसहस्रं जुहुयात् महावृष्टिर्भवति लवणेन वृष्टिस्तंभश्च अनेनैव सूक्तेन स्वयंभूलिंगम
हारुद्रं कृत्वा शुद्धतोयेनाभिषेकं कुर्यात् समाहावृष्टिर्भवति ज्वरदाहपीडोपशमनं जायते शनैश्चरे स्वमह
दे संस्थाप्य जपेत् आयुरारोग्यमैश्वर्यं भवति ग्रहाणामानुकूल्यं च जायते वर्षशतं जीवति शतं सहस्रमयुतं
गणेशसूक्तेन तथा मणौ शौनकादिभिराचार्यैर्होमसंख्योपपादिता मंत्रेण कार्यसिद्धिर्या जायते तार्थिनां नृणां
तस्मात्कृतगणासिद्धिर्जायते सूक्तयोगतः सहस्रे गणितासिद्धिर्जायते गणयोगतः गणेन द्विकृते कर्मैसर्वे

ॐ सिद्धिकरं भवेत् तथा चायं गणः हृष्यामृषिरसि ईशानोत्वा समं ओतिहृतोऽसि ये पुरस्तात्त्वा सस्तायां तेवक्रुः प्रतीचीन
३५ फलोऽयं प्रतिसरो मणिर्यो कल्पयंतीति कृत्याप्रतिहरणानि सर्वेषां कृत्याप्रतिहरणसूक्तानां प्रत्येकं स्वस्वकल्पे वि
धानं स्पष्टमेव कथ्यते गणास्तु अयं चायं जपे होमे तु समं भवेत् सहस्रं हि जपे संख्या होमसंख्या शतं भवेत् वि
शेषोऽयं गणस्योक्तः सन्न्यस्तस्सर्वो हि प्रवेवत् अवब्रह्मेत्यथर्वा ऋषिः एकपदा गायत्री छंदः उग्रकृत्या देवता ब्रू
मिति बीजं अमिति शक्तिः उमिति कीलकं मम वक्तविंयपुरुषार्थे जपे विनियोगः मंत्रः अवब्रस्ताद्विषो जहि
अवब्रह्मेति पादे शुचिर्भूत्वा त्रिसहस्रं त्रिपलं तं जपेत् सर्वपापैः प्रमुच्यते सर्वशुभमवाप्नोति सर्वान्शत्रून्जयति अ
नेनान्नमभिमृश्य भुंजीत सर्वविषमपहंति जितेन्द्रियो हविष्याशी लक्षं जपेद् दिष्टं महासिद्धिर्भवति समाहितमना भू
त्वा लक्षं जपेत् सर्वकृत्योच्छेदः शतमरोगमायुरवाप्नोति हूर्वयापि वा मृतसंजुक्रयालक्षं होति मृतोऽपि उदयति राज
यक्ष्मादयो रोगा विलयं यान्ति कालज्वर महाज्वर शीतज्वर सर्वज्वर निवृत्तिर्भवति महादाहोपशांतिर्भवति
भूतप्रेतपिशाचादिबाधान् शमयति दृष्टिदोषान् शमयति लक्षतिलहोमे महापातकप्रायश्चित्तं भवति यथ तमंत्रेद
शलक्षं जपे दशांशेन होमं कुर्यात् अष्टौ महासिद्धयो भवन्ति इन्द्रादीन् वशयति यं यं काममपेक्षते तं तमाप्नोति य ३५

एतेमंत्रेजपेत्कृतलदेवब्रह्मपरोक्षेभवतिब्रह्मपरोक्षेभवतीत्याहतः पैप्पलादशौनकौमंत्रसकृगणजपेषुश्रावयेतयो :
शांतिपठेत् सर्वत्रजपहोमांतेस्तोत्रमंत्रेणभगवतीप्रत्यंगिरांपुष्पांजलिनाप्रजयेत् तथाचस्तोत्रे अथप्रत्यंगिरा
स्तोत्रमंत्रस्यांगिराऋषिरनुष्टुप्छंदः प्रत्यंगिरादेवता स्तुतौविनियोगः ॐक्रांनमः अंगुष्ठाभ्यांनमः ॐक्रींनमः
तर्जनीभ्यांनमः ॐक्रूंनमः मध्यमाभ्यांनमः ॐक्रैंनमः अनामिकाभ्यांनमः ॐक्रौंनमः कनिष्ठिकाभ्यांनमः
ॐक्रः नमः करतलकरपृष्ठाभ्यांनमः एवंहृदयादि अथस्तोत्रध्यानम् कस्त्रीवसर्गोहृहद्दयाररक्तकुंचितमूर्द्धजा शिवः
कपालमालाचविकेशीज्ज्वलितानना रक्तनेत्रामतिक्रुद्धालंबजिह्वामयोमावी दंष्ट्राकरालवदनानेत्रभ्रुकुटिले
क्षणा उर्द्धदक्षिणहस्तेनबिभ्रतीचपरश्वधं अथोदक्षिणहस्तेनबिभ्राणांशूलमद्भुतं तथोर्द्ध्ववामहस्तेनधारयंती
तथांकुशं अधोवामकरेणाथबिभ्राणांपाशमेवच एवंध्यात्वामहाकृत्यांस्तोत्रमेनमुदीरयेत् तथाहि ईश्वरोवा
च नमः प्रत्यंगिरेदेविप्रतिकूलान्विध्वंसिनि नमः सर्वगतेशांतेपरचक्रावमर्दिनी नमः सर्वप्रदेसौम्येपरचेत
विदारिणि नमोजगत्त्रयाधारेपरमंत्रविदारिणि नमः पटलरेसौम्येपरतंत्रप्रकाशिनि नमः कालिमहा
स्माक्षिअभेदेहविदारिणि नमस्तेचंडिकेचंडिमहामहिषमारिणि नमोब्रह्माणिदेवेशिरक्तबीजनिपातिनि

ॐ ५०

नमः पैमारिवैकुंठिहृदपीनिशारिति नमोवाराहिवैंद्राणिपरेनिर्वाणदायिनि नमस्तेदेविचामुंडिचंडमुंडविदारिणि
नमोमातर्महालक्ष्मिसंसारार्णवतारिणि निशुंभदैत्यसंहारिकालांतकिनमोस्तुते एकादशपुष्पांजलिं ॐ नमः कु
सुमवरशोभिते सकलसेवकजनोपद्रवकारककुष्टग्रहगजघंटासंघट्टसंहारिणि अनेकसिंहकोटिचारिणिका
लांतकिनमोस्तुते द्वितीयांजलिः दुर्गेसहस्रवदने ऽष्टादशभुजलताकर्षितेमहाबलपराक्रमे ऽत्यद्भुते ऽप
राजितेदेविप्रत्यंगिरः सर्वातिशायिनि परकर्मविध्वंसिनि परयंत्रमंत्रतंत्रचूर्णादिप्रयोगकृतवशीकरणस्तंभन
जृंभणादिकदोषान्निवर्याक्रोधिनि सर्वशत्रूच्चाटिनि मारिणि मोहिनि वशीकरणि स्तंभिनि जृंभिणि पाकर्षिणि बंध
कारिणि सर्वदेवताग्रहयोगग्रहयोगिनीग्रहदानवग्रहदैत्यग्रहराक्षसग्रहब्रह्मराक्षसग्रहसिद्धग्रहयक्षग्रहगु
ह्यकग्रहविद्याधरग्रहकिंनरग्रहगंधर्वग्रहाप्सरोग्रहभूतग्रहप्रेतग्रहपिशाचग्रहकूष्मांडग्रहगजादिकग्रहभूत
[illegible]कग्रहदैमनग्रहमातृग्रहपितृग्रहवेतालग्रहशाक्रग्रहराजग्रहचोरग्रहगात्रग्रहाश्वदेवताग्रहगो
त्रदेवताग्रह[illegible]ग्रहव्याधिग्रहापस्मारग्रहनाकग्रहगलग्रहालकग्रहयाम्यग्रहडामरिकाग्रहोदकग्रहविषार
ग्रहरात्रिग्रह[illegible]छायाग्रहपाल्यग्रहसर्पग्रह[illegible]शाल्यग्रहकालग्रहसर्वदोषग्रहविद्राविणि सर्वदुष्टभक्षिणि ४

50

सर्वपापनिषूदिनि सर्वयंत्रस्फोटिनि सर्वशृंखलात्रोटिनि सर्वमुद्राविदारिणि ज्वालाजिह्वे विकरालवक्त्रे रौद्रम्
तैं देवि प्रत्यंगिरः सर्वं देहि यशो देहि पुत्रान्देह्यारोग्यं देहि भक्तिमुक्त्यादिकं देहि सर्वसिद्धिं देहि मम सपरिवारं त
रक्षाजपहोमध्यानार्चनादिकं कृतं न्यूनमधिकं वापरिपूर्णं कुरु कुरु स्वभिमुखीभव भव त्वं मम सापराधं
तृतीयापुष्पांजलिः एवं स्तुता महालक्ष्मीः शिवेन परमात्मना उवाचेदं प्रहृष्टांगी शृणुष्व परमेश्वर एतत्प्र
त्यंगिरास्तोत्रं ये पठंति द्विजोत्तमा शृण्वंतः साधयंतश्च तेषां सिद्धिप्रदा भवेत् श्रीभद्रकाली महाकाली कालिका
गुह्यकालिका त्रिपुरा त्वरिता नित्या त्रैलोक्यविजया जया जिता पराजिता देवी जयंती भद्रकालिका सिद्ध
लक्ष्मी महालक्ष्मीः कालरात्रि नमोस्तु ते चतुर्थीपुष्पांजलिः कालीकरालविक्रांते कालिके पापहारि
णि विकरालमुखे देवि ज्वालामुखि नमोस्तु ते पंचमीपुष्पांजलिः एकैकं पुष्पांजलीन्प्रत्यंगिरायै निवेद
येत् तद्घोरा हृणी महद् इति सर्वे हृदयमंत्रा लम्पदशावारं जपति ॐ शांतिः शांतिः शांतिः श्रीः सत्वयप्रत्यं
गिरामहामंत्रप्रयोगस्तु उभयकुलविशुद्धेन विप्राश्रिताः पूर्वं विदिवकर्मयोनान्यत् यदि कश्चिदनर्थवं विदन्नाना
त्यमाद्दाल्लोभाद्वा द्विजः प्रत्यंगिराप्रयोगं कुर्यात् तदा प्रत्यंगिरा निःफला भवति विपरीतफलदा ना जायते स

ग=४

नर्यैर्वैविद्याज्ञानिनोप्यत्रानधिकारात् अथर्ववेदिदआथर्वणमेव संस्कारवन्तं स्कृतस्येवाधिकारात् तथा च श्रुतिर्गोपथब्राह्मणे
ॐ. यत्र स्माद्यासः श्रोवा च भृगवाङ्गिरोविदा संस्कृतो न्यान्वेदानधीयीत नाम्यत्र संस्कृतो भृग्वङ्गिरसोधीयीतेति तथा च परिशिष्ट
४२ कल्पे अपि तात यथा बालस्तथा सोवत्सरो नृपः अमात्यको यथा बालस्तथाथर्वविवर्जितः येमेण पृथिवीं कृत्स्नां वि
जयिष्यन्महीपतिः विद्यालतं संपन्नं भार्गवं वरयेद्गुरुं अथर्वभिर्न्यवत्तोतेतत्कोतेनेतरैस्त्रिभिः विज्ञानत्रिषु लोकेषु जा
यते ब्रह्मवेदतः अथर्वा सृजते घोरमद्भुतं शमयेत्तथा अथर्वा रक्षते यज्ञं यज्ञस्य पतिरंगिराः दिव्यान्तरिक्षभौमानामुत्पा
तानामनेकधा शमयिता ब्रह्मवेदज्ञस्तस्मादाथर्वणो गुरुः सेतायारक्षणे तस्मात्स्वाराष्ट्रपरिवृद्धये शांत्यर्थं च महीपा
लो हणयाङ्गार्गवं गुरुं न हविः प्रतिगृह्णाति देवताः पितरो द्विजाः तस्य भूमिपतेर्यस्य गृहे नाथर्वविद्गुरुः अथर्वण उ
द्रतेनान्ये नियोज्योथर्वविद्गुरुः नृपेण जयकामेन निर्मितो क्रिविवाधरे बहृवोहेति वे राष्ट्रमद्भुपे नाशयेत्ततान्
छंदोगो यतनाशाय तस्मादाथर्वणो गुरुः अज्ञानाद्वा प्रमादाद्वा यस्य स्याद्बह्वृचो गुरुः देशराष्ट्रपुरामात्यनाशस्तस्य
न संशयः यदि वाध्वर्यवं राजा नियुनक्ति पुरोहितं शस्त्रेण वध्यते क्षिप्रं परिक्षीणार्थवाहनः यथैव पंगुरध्वानम
पक्षी वांडभोजनः एवं छंदोगगुरुणा राजा वृद्धिं न गच्छति पलाल्लकमिदं सर्वं भृग्पज्जः सामसंस्थिते सारे सारपरे ४२

यन्नमथर्वांगिरसोविदुः नतिथिर्नैवनक्षत्रंनग्रहोनचचंद्रमाः अथर्वमंत्राः संप्राप्ताः सर्वसिद्धिर्भविष्यति सर्व
सिद्धिर्भविष्यतीति इत्याथर्वणेशौनकीयःप्रत्यंगिराकल्पः समाप्तः अथहोमविधिः आचमनेप्राणायामः
संकल्पः स्वस्त्ययने आज्यभागांतेपूर्ववत्तंत्रंकृत्वाततः शांत्युदकंकुर्यात् तत्रचातनकृत्याप्रतिहरणयोरावयः
ततःयन्नातल्ली शांत्युदकेअपामार्गमहौषधीप्रक्षेपः तेनोदकेनत्रिरेवाग्निंसंप्रोक्ष्यत्रिःपर्युक्षतित्रिः
कारयमाणमाचामयतिचसंप्रोक्षतिचयत्रवास्तुचसंप्रोक्षतितन्महौषधीमूलमंत्रेणसंपात्याभिमंत्र्यबधी
यात् ततः सर्वदोषोपशांतिर्भवति ततःप्रधानहोमः ततःउत्तरतंत्रं यथाशक्तिब्राह्मणभोजनम्
नवकुमार्यश्चभोजयेत् इतिहोमविधिः ॥